أثر المشاريع والسدود التركية في تفاقم أزمة أنحسار مياه نهر الفرات وانعكاساتها على العراق

بحث مستل من أطروحة دكتورا

م: سحرعلى شريف[1]، أ.م .د.خسرو عبدالرحيم نجم[2]

١-، قسم العلوم الاجتماعية ، كلية التربية الأساس، جامعة السليمانية/ طالبة الدكتورا، قسم تاريخ ، كلية العلوم الإنسانية ،

٢- قسم تاريخ ، كلية العلوم الإنسانية ، جامعة السليمانية

١. sahar.sharif@univsul.edu.iq
٢. Khasraw.nagm@univsul.edu.iq

الكلمات المفتاحية: سياسة المائية التركية ، الامن المائي والغذائي ، مشروع كاب ، الاثار البيئية، دول المتشاطئة .

كيفية اقتباس البحث

شريف, سحرعلى , خسرو عبدالرحيم نجم, أثر المشاريع والسدود التركية في تفاقم أزمة أنحسار مياه نهر الفرات وانعكاساتها على العراق ,مجلة مركز بابل للدراسات الانسانية، آيار ٢٠٢٦, المجلد:١٦ ,العدد:٥ .

هذا البحث من نوع الوصول المفتوح مرخص بموجب رخصة المشاع الإبداعي لحقوق التأليف والنشر (Creative Commons Attribution) تتيح فقط للآخرين تحميل البحث ومشاركته مع الآخرين بشرط نَسب العمل الأصلي للمؤلف، ودون القيام بأي تعديل أو استخدامه لأغراض تجارية.

مسجلة في Registered
ROAD

مفهرسة في Indexed
IASJ

The impact of Turkish projects and dams in exacerbating the crisis of the receding waters of the Euphrates River and its on the repercussions on Iraq

A study extracted from a doctoral dissertation

[1]Sahar Ali Sharif,[2] Khasraw Nagm AbdaulR ahim

1-Department of Social Sciences, College of Basic Education, University of Sulaimani. PhD student: Department of History, College of Humanities, University of Sulaimani.

2-: Department of History, College of Humanities University of Sulaimani.

1. sahar.sharif@univsul.edu.iq
2. Khasraw.nagm@univsul.edu.iq

Keywords : Turkish water policy, water and food security, GAP project, environmental impacts, riparian states. Abstract

How To Cite This Article

Sharif , Sahar Ali , Khasraw Nagm AbdaulR ahim ,The impact of Turkish projects and dams in exacerbating the crisis of the receding waters of the Euphrates River and its on the repercussions on Iraq ,Journal Of Babylon Center For Humanities Studies, May 2026,Volume:16,Issue 5.

This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License.

Abstact:

The water issue has always been and remains a problem around which debates often intensify; indeed, water security is considered one of the most significant gaps in national security. All indicators confirm that in the coming years, water will be one of the main causes of conflict and dispute between riparian countries. The future carries signs of serious crises affecting Iraqi affairs, especially Iraq's concerns about Turkish

water policies, which began to emerge in the mid-1970s when Turkey started implementing a series of dams on the Euphrates River and became capable of controlling the river's water flow at the expense of Iraqi water interests. Perhaps the most dangerous Turkish projects for Syrian and Iraqi interests is the multi-purpose GAP project, which includes essential projects for irrigation and electricity generation, as well as several projects in other sectors. This study elucidated the adverse effects of dams and irrigation projects constructed on the Euphrates River, specifically highlighting their contribution to the diminished water level of the river and the deterioration in the quality and quantity of water resources reaching Iraq. Crucially, these impacts have severely affected agricultural lands, particularly in central and southern Iraq, where the reduction in water inflow and the elevated concentrations of pollutants in irrigation water have collectively resulted in the loss of 40% of Iraq's arable land."

The study was divided into three main topics: Topic 1: Water situation in Turkey and Iraq. Discussion 2: Turkey's water projects on the Euphrates River and their objectives. and the third discussion: the impact of the Euphrates water scarcity crisis on the water situation in Iraq.

ملخص:

كانت وما تزال مشكلة المياه من المشكلات التي كثيرا ما يحتدم حولها النقاش ، بل يعد الأمن المائي واحدا من أهم ثغرات الأمن القومي فكل المؤشرات تؤكد إن المياه ستكون في السنوات القادمة سببا من أهم أسباب الصراع والنزاع بين الدول المتشاطئة فالمستقبل يحمل في طياته بوادر أزمات خطيرة تمس الشأن العراقي ، لاسيما المخاوف العراق من سياسية المائية التركية التي بدأت ملامحها بالظهور منذ منتصف السبعينات من القرن الماضي ،حين شرعت في تنفيذ سلسلة من السدود على مجرى نهر الفرات وأصبحت قادرة على التحكم بكميات مياه النهر على حساب المصالح المائية العراقية ، ولعل أكثر المشاريع التركية خطورة على المصالح السورية والعراقية، هو مشروع غاب (GAP المتعدد الأغراض، حيث يشمل مشاريع أساسية للري، وإنتاج الكهرباء، فضلا عن مشروعات عدة في قطاعات أخرى. وبينت هذه الدراسة الآثار السلبية للسدود والمشاريع الأروائية المنجزة في نهر الفرات على انخفاض مستوى مياه نهر الفرات وعلى نوعية وكمية الأيرادات المائية الواصلة الى العراق وأثرها على الأراضي الزراعية خاصة في وسط وجنوب العراق ، حيث أن انخفاض كمية الواردات المائية وارتفاع تراكيز الملوثات في مياه الري ساهمت في خسارة ٤٠% من الأراضي الزراعية العراقية .

قُسّمت الدراسة إلى ثلاثة محاور رئيسية: المحور الأول: الوضع المائي في تركيا والعراق. المحور الثاني: مشاريع المياه التركية على نهر الفرات وأهدافها. المحور الثالث: تأثير أزمة ندرة مياه الفرات على الوضع المائي في العراق.

کاریگەری پرۆژە وبەنداوەکانی تورکیا لە سەر پەرەسەندنی قەیرانی کەمبوونەوەی ئاوی فورات ولێکەوتەکانی لە سەرعێراق

توێژینە وە یە کی هە لینجراوە لە تێزی دکتورا

م : سحر على شريف[1] ، پ .ی.د.خسرو عبد الرحيم نجم[2]

١-کولێجی پەروەردەی بنەڕەتی، بەشی زانستە کومەڵایەتییەکان، زانکوی سلێمانی ،خوێندکاری دکتورا ، بەشی مێژوو، کولێجی زانستە مرۆڤایەتییەکان، زانکوی سلێمانی.

بەریدی ئەلکترونی sahar.sharif@univsul.edu.iq : Email

ژمارەی موبایل: ٠٧٧٠١٢٩١١٧٥

٢- بەشی مێژوو، کولێجی زانستە مرۆڤایەتییەکان، زانکوی سلێمانی.

Khasraw.nagm@univsul.edu.iq

ژمارەموبایل:٠٧٧٠٧٤٣٦٣٩٣

بوختە

پرسی ئاو هەمیشە جێگەی مشتومڕی گەرم بووە و ئاسایشی. ئاو بە یەکێک لە لاوازترین لاوازییەکانی ئاسایشی. نیشتمانی دادەنرێت. هەموو پێوەرەکان ئەوە پشتڕاست دەکەنەوە کە لە ساڵانی داهاتوودا ئاو دەبێتە هۆکارێکی سەرەکی ناکۆکی لە نێوان وڵاتانی رووبارە هاوبەشەکان. چونکە لە داهاتوودا ئەگەری دروستبوونی قەیرانی جددی هەیە کە کاریگەری لەسەر کاروباری عێراق هەبێت، بەتایبەت نیگەرانییەکانی عێراق سەبارەت بە سیاسەتی ئاوی تورکیا، کە هێڵکارییەکانی لە ناوەڕاستی حەفتاکانی سەدەی ڕابردوودا دەستپێکرد کاتێک تورکیا دەستیکرد بە دروستکردنی زنجیرەیەک بەنداو لەسەر ڕووباری فورات. ئەمەش وایکرد تورکیا قەبارەی ئاوی رووبارەکە لەسەر حیسابی بەرژەوەندییەکانی ئاوی عێراق کۆنترۆڵ بکات. ڕەنگە مەترسیدارترین پرۆژەی تورکیا بۆ بەرژەوەندییەکانی سوریا و عێراق پرۆژەی فرە مەبەستی گاپ (باشووری ڕۆژهەڵاتی ئەنادۆل) بێت کە پرۆژەی ئاودێری و بەرهەمهێنانی کارەبای پێویست لەخۆدەگرێت، هەروەها چەند پرۆژەیەک لە سێکتەرەکانی دیکەدا

ئەم توێژینەوەیە تیشکی دەخاتە سەرئەو کاریگەرییە نەرێنییەکانی بەنداو و پرۆژەکانی ئاودێری کە لەسەر ڕووباری فورات جێبەجێ دەکرێن لەسەر دابەزینی ئاستی ئاوی ڕووبارەکە و هەروەها لەسەر چۆنیەتی و بڕی ئەو ئاوەی کە دەگاتە عێراق و کاریگەرییان لەسەر زەوییە کشتوکاڵییەکان بەتایبەتی لە ناوەڕاست و باشووری عێراقدا . هەروەها کەمبوونەوەی بڕی

هاوردەکردنی ئاو و زیادبوونی چڕبوونەوەی پیسکەرەکان لە ئاوی ئاودێری بووەتە هۆی لەدەستدانی ٪٤٠ی زەویە کشتوکاڵییەکانی عێراق.

کلیلی وشە: سیاسەت ئاوی تورکیا ، ئاسایشی- ئاو خۆراک، پرۆژەی GAP ، ولأتانی هاو ڕووبارەکان ، کاریگەرییە ژینگەییەکان .

پێشەکی:

مەسەلەی ئاو یەکێکە لە کۆڵەکەکانی سەقامگیری نەتەوەیی و ئەمنی لە هەر وڵاتێکی جیهاندا، بەتایبەتی لەو وڵاتە وشک و نیمچە وشکانەی کە پشت بە سەرچاوە دەگمەنەکانی ئاو دەبەستن. مەترسییەکە کاتێک زیاتر دەبێت کە ئەو ئاوە لە دەرەوەی سنووری نێودەوڵەتییەکان سەرچاوەی گرتووە ، وەک عێراق کە سەرچاوەی ئاوی لەگەڵ چەند وڵاتێکەوە بەستراوە و سەرچاوە سەرەکییەکانی ڕووبارەکانی دیجلە و فورات بە شێوەیەکی سەرەکی لە تورکیاوە دێن. سەرەڕای ئەوەش، جگە لە کەمی ئاو وشکەساڵی، هەڕەشەیەکی تر لەسەر سەرچاوەکانی ئاو هەیە: ئەویش مەترسی لە کۆنترۆڵکردنی ئەو ئاوەیە کە لێوەی سەرچاوە دەگرێت و ئەگەری بەکارهێنانیان لە ڕووی ئابووری، گەشەپێدان، سیاسی و جیۆپۆلەتیکییەوە بۆ بەدەستهێنانی ئامانجە ستراتیژییەکانی وەک زاڵبوون و کۆنترۆڵکردن یان فشار خستنە سەر بەدەستهێنانی دەستکەوتی دیاریکراو، وەک ئەوەی تورکیا دەیکات ، بەو پێیەی هەوڵدەدات ئاسایش بە ئاو بازرگانی بکات و وزەی هەرزان بەدەستبهێنێت لە بەرامبەر ئاودا .

کاتێک سەرچاوەکانی ئاو سنووردار دەکرێن بەهۆی سیاسەتی کۆنترۆڵکردنەوە کە تورکیا لەڕێگەی دامەزراندنی پرۆژەی ئاودێری لەسەر ڕووباری فورات بە تایبەتی پرۆژەی زەبەلاحی (GAP) پرۆژەی بوژاندنەوەی باشووری ڕۆژهەڵاتی ئەنادۆڵ، بەبێ ڕەچاوکردنی بەرژەوەندییەکانی دراوسێکانی، دەبێتە یەکێک لە گرنگترین هۆکارەکانی ململانێکانی داهاتوو لە ناوچەکەدا. ئەمەش لەبەر ئەوەیە کە تورکیا کە سەرچاوەی سەرچاوەکانی ئاوە، خۆی بە دەسەڵاتی ڕەها دەزانێت بەسەر ئەو ئاوەی کە لە خاکەکانیەوە سەرچاوەی گرتووە، داواکارییەکانی دراوسێکانی بۆ پاراستنی مافی ئاو ڕەتدەکاتەوە و ڕایدەگەیەنێت کە سەرچاوەکانی ئاو وەک سەرچاوە نەوتییەکان وایە. هەروەک چۆن سامانە نەوتییەکان مافی ئەو وڵاتەن کە ئەم سەرچاوانەی تێیدا هەڵکەوتوون، سەرچاوە ئاوییەکان کە لە تورکیاوە سەرچاوە دەگرن، موڵکی تورکیان، لە کاتێکدا عێراق پێی وایە سیستەمی دابەشکردنی ئاو لە ڕووباری نێودەوڵەتی (فورات) سیستەمێکی ئۆرگانیکی گرنکە .

ئامانج و گرنگی توێژینەوەکە:

ئامانج لە توێژینەوەکە تێگەیشتن لە سەر کاریگەری بەنداوەکانی تورکیا و پرۆژەکانی ئاودێری کە لەسەر ڕووباری فورات جێبەجێ دەکرێن وەک بەشێک لە پرۆژەی (GAP) لەسەر دابەزینی ئاستی ئاوی فورات و کاریگەرییەکانی لەسەر چەندێتی و چۆنیەتی ئەو ئاوەی کە دەڕژێتە عێراق و هەروەها کاریگەرییەکانی لەسەر زەویە کشتوکاڵییەکان. هەروەها دیاریکردنی خواست و نیازەکانی تورکیا کە ئامانجیان کۆنترۆڵکردنی ڕاستەوخۆی ئاوی ڕووبارەکە لە ڕێگەی پرۆژە ئاوییە گەورەکانی سەر ڕووباری فورات و پشتگوێخستنی مافە بەدەستهاتووەکانی عێراق. سەرەڕای

ئەوەش، توێژینەوەکە تیشک دەخاتە سەر کاریگەرییە ئەرێنییەکانی ئەم پرۆژانە لەسەر تورکیا و لەهەمانکاتیشدا کاریگەرییە نەرێنییەکانی لەسەر عێراق.

کێشەی توێژینەوە:

کێشەی ئەم توێژینەوەیە لەوەوە سەرچاوە دەگرێت کە پێویستی بە تێگەیشتنێکی تەواو لە سروشتی کاریگەرییەکانی پرۆژەکانی ئاوی تورکیا لەسەر ڕووباری فورات و دەرئەنجامە ڕاستەوخۆ و ناڕاستەوخۆکانی کە لەسەر عێراق دروست دەبێت . بۆ بەدەستهێنانی ئەم ئامانجە، کێشەی گشتی گوڕاوە بۆ کۆمەڵێک پرسیاری توێژینەوە، کە ڕوونترین ڕێگایە بۆ دیاریکردنی و ڕەهەندەکانی کێشەکە و شیکردنەوەی . وپرسیارە سەرەکییەکان بەم شێوەیەن:

١- ئایا پرۆژەکانی ئاوی تورکیا کە لەسەر ڕووباری فورات درەستکرابوون و یارمەتیدەر بوون لە زیادکردنی قەیرانی دابەزینی ئاستی ئاوی فورات؟

٢- سروشتی کاریگەرییەکانی پرۆژەکانی ئاوی تورکیا لەسەر ئاسایشی۔ ئاو و خۆراک لە عێراقدا چییە؟

٣- پرۆژەکانی ئاوی تورکیا لەسەر ڕووباری فورات تا چ ڕادەیەک پەیوەندی بە دابەزینی ئاستی ئاوی ڕووبارەکە لە عێراق و زیادبوونی سوێری خاکدا و ئاوارەبوونی جوتیاران و وشکبوونی زەوییە کشتوکاڵییەکان هەیە؟

گریمانەی توێژینەوە:

بەمەبەستی چاودێریکردن و بەدواداچوونی ڕەهەندەکانی پرۆژەکانی ئاوی تورکیا و ڕۆڵیان لە خراپترکردنی قەیرانی نەمانی ئاوی فورات، توێژینەوەکە لەسەر ئەو گریمانەیە دامەزراوە کە پرۆژەکانی ئاو لەسەر ڕووباری فورات لە چوارچێوەی GAP کاریگەری لەسەر ئاسایشی۔ ئاو و خۆراکی عێراق دەبێت.

میتۆدی توێژینەوە:

توێژینەوەکە پشتی بە میتۆدی مێژوویی بەستووە بۆ چاودێریکردنی ئەو قۆناغانەی کە پرۆژەکانی ئاوی تورکیا لەسەر ڕووباری فورات پێیدا تێپەڕیوە و دەرکەوتنیان و پەرەسەندنیان بە تێپەڕبوونی کات و هەروەها کاریگەرییە نەرێنییەکانی ئەم پرۆژانە لەسەر ئاسایشی۔ ئاوی عێراق . ئەم توێژینەوەیە هەروەها پشتی بەستووە بە میتۆدی وەسفی شیکاری کە بریتییە لە وەسفکردنی دیاردەی دابەزینی ئاوی فورات و گەیشتن بە هۆکارەکانی و ئەو هۆکارانەی کە کۆنترۆڵی دەکەن.

پێکهاتەی توێژینەوە:

توێژینەوەکە بەسەر سێ باس سەرەکیدا دابەش کرا: باسی یەکەم: بارودۆخی ئاوی تورکیا و عێراق. باسی دووەم: پرۆژەکانی ئاوی تورکیا لەسەر ڕووباری فورات و ئامانجەکانیان. و باسی سێیەم: کاریگەری قەیرانی کەمی ئاوی فورات لەسەر بارودۆخی ئاو لە عێراق.

باسی یەکەم : بارودۆخی ئاوی هەردوو وڵاتی تورکیا و عێراق

تەوەری یەکەم : سەرچاوەکانی ئاوی تورکیا

تورکیا دەکەوێتە ناوچەیەکی جوگرافی و کەشوهەوای هەمەچەشن، کە تێکڕای پلەکانی گەرما لە ناوچە کەنارییەکانی باشوور دەگاتە ١٨-٢٠ پلەی سەدی، لە کاتێکدا لە کەنارەکانی ڕۆژئاوا بۆ ١٤-١٥ پلە دادەبەزێت، هەروەها لە ناوچەکانی ناوەوە لە نێوان ٤-١٩ پلەدا دەگۆڕێت، ئەمەش بەپێی مەودای نێوان دەریا و بەرزییەکەیەوە . سەبارەت بە ڕێژەی باران بارین لەتورکیا لە ماوەی ساڵێکدا دەگاتە ٥٩٣ ملم . هەروەها تورکیا ٢٦ حەوزی ئاوی هەیە، و زیاتر لە ١٢٠ دەریاچەی سروشتی و ٥٧٩ دەریاچەی دەستکردی تێدایە. کۆی سەرچاوەی ئاوی نوێبووەوە بە نزیکەی ٢٢٧ کیلۆمەتر سێجا لە ساڵێکدا خەمڵێندراوە، کە نزیکەی ١٨٦ کیلۆمەتر سێجا ئاوی سەرزەوییە، نزیکەی ٦٩ کیلۆمەتر سێجا ئاوی ژێر زەوییە، لە کاتێکدا تێکرای ئاوی ژێر زەوی و ئاوی سەرزەوی دەگاتە نزیکەی ٢٨ کیلۆمەتر سێجا [١] . تورکیا وڵاتی سەرچاوەی زۆربەی ئەو ڕووبارانەیە کە لە ناو خاکەکەیدا دەڕژێن، بەڵام لە هەمان کاتدا بڕی ئەو ئاوکە لە وڵاتانی دراوسێ وەردەگرێت کە ساڵانە نزیکەی ٤٧ کیلۆمەتر سێجا دەخەمڵێنرێت، کە ١٦ کیلۆمەتر سێجا لە ڕووباری کۆنکا لە بولگاریا و نزیکەی ١٢ کیلۆمەتر سێجا لە ڕووباری عاسی لە سوریاوە دێت. هەروەها ڕووباری پیرمێریچ کە لە بولگاریاوە سەرچاوە دەگرێت و دەکەوێتە سەر سنووری نێوان تورکیا و یۆنان و دەڕژێتە خاکی تورکیا نزیکەی ٢٩ کیلۆمەتر سێجا لە ساڵێکدا [٢].

پێویستی تورکیا بە ئاوی ڕووبارەکانی دیجلە و فورات بە شێوەیەکی سەرەکی بۆ بەرهەمهێنانی کارەبایە، چونکە وزەی بەرهەمهێنراو لە ڕووباری فورات نزیکەی٨٨،٣٠ ٪ کۆی وزەی بەرهەمهێنراوی تورکیا پێکدەهێنێت، لە کاتێکدا لە ڕووباری دیجلە وزەی بەرهەمهێنراو دەکاتە١١ ٪. واتە کۆی وزەی بەرهەمهێنراو لە ڕووبارەکانی دیجلە و فورات نزیکەی ٤٢ ٪ کۆی کارەبای بەرهەمهێنراو لە تورکیا پێکدەهێنێت . سەبارەت بە پێداویستی ئاو بۆ مەبەستی کشتوکاڵی کەمترە لە پێداویستی عێراق بەهۆی کەمی ڕووبەری کشتوکاڵی لە حەوزی دیجلە و فورات کە لە ٥٠٥ هێکتار زیاتر نییە لەسەر ڕووباری فورات و نزیکەی ٠,٧ هەزار هێکتار لە ڕووباری دیجلە. ئاوی پێویست بۆ ئاوەدانی ئەم زەوییە کشتوکاڵیانە لە ٥,٧٥ ملیار مەتر چوارگۆشە تێپەڕ ناکات بەهۆی پشت بەستنی زۆربەی ناوچە کشتوکاڵییەکان بە بارانبارین. تێکڕای باران بارینی ساڵانە لە حەوزی دیجلە و فورات لە تورکیا لە ٤٠٠ ملم تێدەپەڕێت ، ئەم بڕە بەسە بۆ کشتوکاڵی باراناوی[٣] . تورکیا ساڵانە تەنها ١٥,٦ ملیار مەتر سێجا لە کۆی ٢٠٠ ملیار مەتر سێجا سەرچاوەی ئاوی بەکاردەهێنێت و ٤٢٪ی ئەو بڕە بۆ پێداویستی ناوخۆیی و پیشەسازی تەرخان دەکات، ، لەکاتێکدا ٥٨%ی بۆ کشتوکاڵ بەکاردەهێنرێت [٤] .

تەوەری دووەم : دۆخی ئاوی عێراق

عێراق دەکەوێتە ناوچەیەکی ئاووهەوای کیشوەری کە ئاووهەوای نیمچە خولگەیی و نیمچە وشک لە زۆربەی بەشەکانی وڵاتدا هەیە، لە کاتێکدا کەش و هەوای دەریای ناوەڕاست زاڵ

مجلة مركز بابل للدراسات الإنسانية ٢٠٢٦ المجلد ١٦ / العدد ٥

دەبێت بەسەر ناوچە شاخاوییەکانی باکووری وڵاتەکەدا [٥] . تێکڕای باران بارین لە عێراق ساڵانە بە نزیکەی ٥٠ بۆ ٦٠ ملیار مەتر سێجا دەخەملێنرێت، بەگوێرەی چڕی وەرزی بارانبارین و زۆرینەی ئەو بارانبارینە لە ڕێگەی هەڵم و دزەکردنە ناو زەوییەوە لەدەست دەچێت، بەتایبەتی کە وەرزی وشکەساڵی لە عێراق درێژە و نزیکەی ٨-٩ مانگ دەخایەنێت و لەو ماوەیەدا ڕێژەی هەڵمبوون لە ناوەڕاست و باشوور و ڕۆژئاوای عێراق بەرز دەبێتەوە، دەگاتە ١٥ ملم لە ڕۆژێکدا [٦] . ئاوی سەرزەوی، بەتایبەتی ڕووبارەکان، بە گرنگترین سەرچاوە دادەنرێت بۆ عێراق، چونکە خاکی ئەو وڵاتە دوو ڕووباری سەرەکی تێدایە کە بریتین لە دیجلە و فورات کە هەردووکیان لە تورکیاوە سەرچاوە دەگرن. ڕووباری فورات نزیکەی ١٢٠٠ کیلۆمەتر لەناو عێراقدا درێژ دەبێتەوە و ڕووباری دیجلە نزیکەی ١٤١٥ کیلۆمەتر لەناو عێراقدا درێژ دەبێتەوە و ئەمەش وایکردووە لە ڕووی ستراتیژییەوە گرنگ بێت بۆ ئاسایشی ـ ئاو و خۆراکی عێراق [٧] .

کۆی گشتی سەرچاوەکانی ئاو لە عێراقدا دەگاتە ١٠٦ ملیار مەتر سێجا کە ساڵانە ٨٠ ملیار مەتر سێجا لە بارودۆخی ئاسایی ڕووبارەکاندا بەردەست دەبێت . سەرچاوەکانی ئاوی ڕووباری دیجلە و لقەکانی نزیکەی ٥٠ ملیار مەتر سێجا پێکدەهێنن، بە بەراورد بە ٣٠ ملیار مەتر سێجا لە ئاوی ساڵانەی ڕووباری فورات کە لە تورکیاوە دێت. هەروەها هەبوونی ڕووباری وەرزی و هەمیشەیی لە عێراقدا هەیە کە لەگەڵ وڵاتانی تری وەک سوریا و تورکیا و ئێران هاوبەشە، وەک ڕووباری کەرخە لەسەر سنووری ئێران کە دەڕژێتە ناو زەلکاوی ئەلحەویزە و ڕووباری کارون کە دەڕژێتە ناو شەت ئەلعەرەب لەگەڵ لقەکانی ڕووبارەکانی دیالە و زاب و ئەوانی تر. هەروەها ئەمانی کە باسمان لێکرد پەیوەندی بە ئاوی سەرزەوییەوەیە. سەبارەت بە ئاوی ژێر زەوی، زۆربەیان لە حەوزی باکوور و باکووری ڕۆژهەڵاتی عێراق و ناوچە بیابانییەکانی ڕۆژئاوای فورات چڕبونەتەوە. ئەم سەرچاوەیانە بە نزیکەی ٢ ملیار مەتر سێجا دەخەملێنرێن. سەرەڕای ئەوەش، بڕی ئەو ئاوەی کە بە شێوەیەکی دەستکرد لە عێراق شیرین کراوە بە نزیکەی ١٠٠ ملیۆن مەتر سێجا دەخەملێنرێت [٨] .

تێبینی دەکرێت کە عێراق بە شێوەیەکی سەرەکی پشت بە سەرچاوەکانی ئاوی سەرزەوی دەبەستێت، بەتایبەتی ئەوانەی کە بۆ مەودایەکی دوور لە ناو خاکەکەیدا درێژ دەبنەوە، ئەگەر دابەشکردنی ئاو بە یەکسانی پەیڕەو بکرایە و ناکۆکییەکان بە ئاشتیانە چارەسەر بکرایە، لانی کەم لەگەڵ تورکیا و سوریا، عێراق دەبوو بە وڵاتێکی دەوڵەمەند بە ئاو.

بەکارهێنانی ئاوی ژێر زەوی لە عێراق زۆر سنووردارە جگە لە هەندێک ناوچەی دوور لە سەرچاوەکانی ئاوی سەرزەوی وەک بیابان و بناری شاخەکان و گردەکان. زۆرترین بەکارهێنانی ئەم ئاوە لە ڕێگەی کانیاوەکان و چەند بیرێکەوە دەبێت و ساڵانە نزیکەی ١,٥ ملیار مەتر سێجا بەکاردەهێنرێت کە زۆربەیان بۆ کشتوکاڵکردنە [٩] .

کۆی گشتی ئاوی ڕاستەقینە و سەرچاوەی ئاوی سەربەخۆ لە عێراق دەگاتە ٤,٢٥٦ ملیار مەتر سێجا لە ساڵێکدا کە زۆربەیان ئاوی سەرزەوین. پێداویستێکانی عێراق بۆ ئاو لە ساڵی

١٩٩٠ ەوە بە ڕێژەی ٥٪ زیادی کردووە [١٠] ، ئەگەر چی سەرچاوەکانی ئاوی عێراق بە زەحمەت پێداویستی ڕاستەقینە پڕ دەکەنەوە. بەهۆی زیادبوونی دانیشتووان، کە لە داهاتوو ناتوانن پێداویستییەکانیان دابین بکەن [١١] . سەبارەت بە خواست لەسەر ئاو لە کەرتی پیشەسازیدا، لە دوای ساڵی ١٩٩١ بەهۆی لەناوچوونی ئەم کەرتە گرنگە لە جەنگی کەنداوی دووەمدا خواستی ئاو لەم کەرتەدا بە شێوەیەکی بەرچاو دابەزیوە [١٢] .

ئامارەکان دەریدەخەن کە عێراق لە پێگەی سەقامگیری ئاوەوە بەرەو پێگەی تێپەڕاندنی ئاستی سەقامگیری ئاو دەڕوات. ئەمەش بەهۆی ڕێکنەخستنی بەکارهێنانی ئاو ، وەک نەبوونی چوارچێوەیەکی تۆکمە بۆ بەڕێوەبردن و دابەشکردنی سەرچاوە ئاوییەکان. وبەکاربردنی بڕێکی گەورەی ئاو بێ پێویستی پێویستە ئەم خاڵانە بە هەند وەربگیرێن: پێویستە کاریگەریی ڕێژەی شارنشینی لە وڵاتەکەدا لەسەر هەژمارکردنی پێداویستییە ئاوییەکانی ناوچەکە لەبەرچاو بگیرێت، بەو پێیەی پێویستی ئاو لە وڵاتێکدا بە پشتبەستن بە ژمارەی دانیشتوانەکەی دیاری دەکرێت. لەم ڕوانگەیەوە ڕێژەی شارنشینی لە عێراقدا، بە بەراورد بە دانیشتوانەکەی، بەرزە، هەر بۆیە پێداویستی ئاوی دانیشتوانەکەی زیاترە .

باسی دووەم: پرۆژەکانی ئاوی تورکیا کە لەسەر ڕووباری فورات دروستکراون و ئامانجەکانیان

تەوەری یەکەم: سەرهەڵدان و پەرەپێدانی پرۆژە و بەنداوە ئاوییەکانی تورکیا

سیاسەتی ئاوی تورکیا لەسەر بنەمای سوود وەرگرتن لە ئاوی ڕووبارەکانی دیجلە و فورات لە ڕێگەی دروستکردنی ژمارەیەکی زۆر بەنداو و عەمبارەوە کە نزیکەی ٢٤ پرۆژەی ئاودێری و عەمبارکردنە بە ئامانجی پەرەپێدانی ناوچەی ڕۆژهەڵاتی ئەنادۆڵ. ڕەنگە یەکەم هەوڵەکانی تورکیا بۆ پەرەپێدانی حەوزی فورات دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی ١٩٣٠، کاتێک سەرۆک مستەفا کەمال ئەتاتورک بڕیاری دامەزراندنی فەرمانگەیەکی حکومی دا کە ئەرکی پەرەپێدانی وزەی هایدرۆلیکی لە سەرانسەری تورکیادا بێت. ئەم بەشە بە بەڕێوەبەرایەتی گشتی سەرچاوەکانی وزەی کارەبایی ناسراو بوو. کە بە بەڕێوەبەرایەتی گشتی Insitusu Idaresi General Directorate ناسراوە، کورتکراوەی بە (E.I.E) ناسرابوو. ئەم دامەزراوەیە چەندین لێکۆڵینەوەی و توێژینەوەیەکی چڕوپڕی لەسەر زۆربەی ڕووبارەکانی وڵات ئەنجامدا تاوەکو دواجار ڕووباری فوراتی هەڵبژارد بۆ ئەوەی ببێتە سەرچاوەیەکی سەرەکی کە لە داهاتوودا پشتی پێ ببەسترێت بۆ دابینکردنی کارەبا بۆ وڵاتەکە[١٣] .

لە نێوان ساڵانی ١٩٣٦ و ١٩٣٧، دامەزراوەی E.I.E. دەستی کرد بە ئەنجامدانی کاری ڕووپێوی سەرەتایی لە حەوزی فورات، کە لەو ماوەیەدا وێستگەیەک دامەزرا بۆ چاودێریکردنی ئاستی لێشاوی ئاوەکەی لە شوێنێک بە ناوی کیبان، بۆ ئامادەکاری بۆ پەرەپێدانی پرۆگرامێکی تایبەت بە مەبەستی بنیاتنانەوەی ئەم حەوزە و بەکارهێنانی سەرچاوەکانی ئاو بۆ پەرەپێدانی کارەکانی پیشەسازی لە پارێزگاکانی ڕۆژهەڵات. حکومەتی تورکیا بەم شێوەیە بەردەوام بوو و سەرەتا لەسەر ئەم حەوزە و دواتر لەسەر ڕووباری دیجلە لێکۆڵینەوە و ڕووپێوی کرد تا

ساڵی ١٩٨٠ ، کاتێک بەڕێوەبەرایەتی گشتی کارەکانی ئاوی دەوڵەتی Devlet Su Isleri کە بە کورتی ناسراوە - (D.SI)، پێشنیارێکی پێشکەش کرد بە ئامانجی دانانی ماستەرپلانێک، بە ئامانجی ئەنجامدانی لێکۆڵینەوەی گشتگیر لەسەر سەرچاوەکانی ئاو لە ناوچەی باشووری ڕۆژهەڵاتی ئەنادۆڵ [١٤] . لە کۆتاییدا تورکیا سوور بوو لەسەر جێبەجێکردنی پرۆژەکەی بەناوی (باشووری ڕۆژهەڵاتی ئەنادۆڵ) ناسراو بە (GAP) کە ١٣ پرۆژەی سەرەکی لەخۆ دەگرێت کە ٧ یان لە حەوزی ڕووباری فورات و ٦ پرۆژەیان لە حەوزی ڕووباری دیجلە[١٥] . سەبارەت بەو ڕووبەرەی کە پرۆژەی باشووری ڕۆژهەڵاتی ئەنادۆڵ دەگرێتەوە، نزیکەی ٧٥٠٠٠ کیلۆمەتر چوارگۆشە دەخەملێنرێت، کە ٩ پارێزگای تورکیا لەخۆ دەگرێت کە هەموویان دەکەونە بەشەکانی باشووری ڕۆژهەڵاتی وڵات: غازی عەنتاب، دیاربەکر، شانلی ئورفا، ئادییامان، سیرت، شیرناک، مەردین، باتمان و کلیس[١٦] .

زۆربەی پرۆژەکانی GAP تایبەت بوون بە ئاودێری و بەرهەمهێنانی کارەبای ئاو و هەر یەکێک لەم پرۆژانە لە ژمارەیەک پرۆژەی لاوەکی و یەکەی تەواوکاری بچووک پێکهاتووە.

بریری پشتی پرۆژەکانی گاب GAP بریتین لە بەربەست و بەنداو ویستگەی کارۆئاوی و کەنالە ئاودیرەکانی کە لە حەوزی هەردوو ڕووباری فورات ودیجلە ئەنجام دراون ، وئامانجی سەرەکی GAP لە بنەڕەتیەکەیدا دروستکردنی ٢٢ بەنداوە کە ١٤ بەنداویان لەسەر ڕووباری فورات و ٨ بەنداویان لەسەر ڕووباری دیجلە [١٧] ، و هەروەها دامەزراندنی ١٩ وێستگەی کارو ئاوی لەسەر هەردوو ڕووبار و لقەکانیان [١٨] ، کە هەموویان بۆ بەرهەمهێنانی نزیکەی ٤,٢٧ ملیار کیلۆوات کاتژمێر کارەبا ساڵانە [١٩] . هەروەها ئاودانی ٧،١ ملیۆن هێکتار زەوی کشتوکاڵی، کە دەکاتە نزیکەی ١٩ %ی کۆی زەوییە ئاودێرکراوەکان[٢٠] ، ئەمە جگە لە پرۆژەی تر لە کەرتی کشتوکاڵ و پیشەسازی و گواستنەوە گەیاندنو تەندروستی و پەروەردە ..تاد [٢١] . بۆ زیاتر ئاشنا بوون بە پرۆژە ئاوییەکانی تورکیا لە چوار چێوەی گاب GAP بەباشی دەزانین بە کورتی لە پرۆژە سەرەکییەکانی حەوزی ڕووباری فورات بدوێین بەم شیوەی خوارەوە:

بەنداو و پرۆژەی ئاودێرییەکان حەوزی ڕووباری فوڕات

پرۆژە سەرەکییەکانی گاب کە دەکەونە حەوزی ڕووباری. بڕوانە نەخشەی ژمارە (١) بریتین لە:

١-پرۆژەی بەربەست وبەنداوی کەیبان:

بەربەستی کەیبان یەکەم بەربەستی گەورەیە کە حکومەتی تورکیا لە سەر ڕووباری فوڕات بەیەک گەیشتنی هەردوو لقی فوڕات سو ومورات سو بە ١٠ کیلۆمەتر لەنزیک گوندی کەیبان دوستی کردووە . لە کۆتایی ساڵی ١٩٦٥ دەست بە دروستکردنی کرا و لە کۆتایی ساڵی ١٩٧٤ بە تێچووی ٢٠٧ ملیۆن دۆلاری ئەمریکی تەواوکرا . بەرزی بەنداوەکە دەگاتە ١٦٧ مەتر و درێژییەکەی دەگاتە ٢٢,١١ مەترە[٢٢] ، بەنداوی کەیبان توانای ئەمبارکردنی ٧،٣٠ مەتر سێجای ئاوی هەیە. قەبارەی ئەمبارکردنی مردووی ٤,١٤ ملیار مەتر سێجا و قەبارەی هەڵگرتنی زیندووەکەی ٣,١٦ ملیار مەتر سێجایە. ڕووبەری کۆگاکە ٦٨٠ کیلۆمەتر

چوارگۆشـەیە . و ژمـارەی ئەو تۆربایـنـانەی بـۆ بەنـداوەکە تەرخـانکراون حەوت تـۆربینە کە وێستگەی کاروئاوی توانای ١٢٤٠ مێگاوات هەیە [٢٣] . توانای بەرهەمهێنانی وزەی کارەبا هەیە کە سـاڵانە دەگاتە ٥٨٧٠ ملیۆن کیلۆوات کاتژمێرە تێپەڕ دەکات [٢٤] . بەنداوی کەیبان بـۆ مەبەسـتی ئـاودێری نییە، چـونکە لە دۆڵێکی قـووڵ و تەسکدا هەڵکەوتووە، ئەمە جگە لەوەی ڕۆڵی هەیە لە دەسـتەبەرکردنی لێشـاوی بەردەوامی ئـاو بـۆ ئەو بەنـداوەی کە لە دوای ئەوەوە هەڵکەوتـووە، کە بەنـداوی قەرەکایـایە. بـۆیە مەبەسـتی سـەرەکی دروسـتکردنی بـریتی بـوو لە بەرهەمهێنان و گواستنەوەی وزەی کارەبا بۆ ڕۆژئاوای وڵات [٢٥] .

٢- **پرۆژەی بەربەست بەنداوی قاراکایا** : دووەم پرۆژەیە کە لە ڕێڕەوی سەرەکی ڕووباری فورات جێ بەجێ کراوە، ولە ساڵی ١٩٧٦ دا دەس بە دروستکردنی ئەم بەنداوە کرا ولە ساڵی ١٩٨٦ دا تەواو کراوە کەتێچووی دروستکردنەکە ٥٣ ملیۆن دۆلار بووە . وئەم بەنداوە دەکەوێتە نزیک قەزای جونگـوش لە پارێزگـای دیـاربەکر. ئەم بەنـداوە بە مەودای ١٦٦ کیلـۆمەتر لە بەنـداوی کێبـان و ١٨٠ کیلـۆمەتر لە بەنـداوی ئاتـاتورک دوورە[٢٦] . درێـژی بەنـداوەکە ٤٦٢ مەتـر و بەرزییەکەی ١٧٣ مەتر ، وکۆی گشتی توانای ئەمبارکردنی ٥٤,٩ ملیار مەتر سێجایە ئاو هەیە کە ٤ ملیار مەتر سێجا بریتیە لە ئەمباری مردوو و ٥٤,٥ ملیار مەتر سێجا ئەمباری زیندووە [٢٧]. پانتایی دەریاچەی قاراکایا ٢٩٨ کم٢ وتوانای بەرهەم هێنانی وزەیکارەبا لە بەنداوە ساڵانە لە ٣,٧ ملیار کیلۆوات کاتژمێر تێپەڕ دەکات [٢٨] .

بەنـداوی کاراکایـا بە بەنـداوێکی کـۆنکریتی کەوانەیی دادەنرێـت[٢٩] ، کە بـۆ مەبەسـتی بەرهەمهێنانی کارەبا و کۆنترۆڵکردنی ئاوی فورات و بەکارهێنانی ئاوی ئەمبارکراو بۆ فراوانکردنی زەویە کشتوکاڵییەکان و ئاودێری ناوچە نوێکان دروستکراوە، بە ئامانجی ئاودێری دەشتی ئورفە حەران و دەشتی مەردین گیلان و نوسەیبن جەزیرە و حلوان و ناوچەکانی سیلڤان [٣٠] .

٣- **پـرۆژەی فـوڕاتی خـواروو**: کە گەورەتـرین پـرۆژەی تورکیایە لەسـەر ڕووبـاری فـورات،وە بە گرنگترین پرۆژەکانی گاب GAP دادەنرێت[٣١] ، ئەم پرۆژەیە لەم یەکە سەرەکیانە پێک هاتووە :

أ-**پرۆژەی بەنداوی ئەتاتورک** : گرنگترین یەکەی پرۆژەی GAP یە و لەسەر ڕووباری فورات لە نزیک شارۆچکەی بۆزۆڤا لە پارێزگای شانلورفە دروستکراوە کە تەنیا ٦٠ کیلۆمەتر لە سنووری تورکیاوە و سووریا دوورە ، وە یەکێکە لە گەورەترین پرۆژە ستراتیژییەکان کە تا ئێستا لە مێژووی تورکیادا جێبەجێ کراوە [٣٢] . هەروەهـا بە گەورەتـرین بەنـداوی جیهـان دادەنرێت لە ڕووی قەبارەوە و فرە مەبەست و فرە بەکارهێنانە. وئەم بەنداوە لە ١٩٨٣ دەس بە دورستکردنی کرا و بە تەواوی لە تەمـووزی سـاڵی ١٩٩٢ تەواو کـرا[٣٣] . بەرزیـیەکەی دەگـاتە ١٨٠ مەتـر و پانییەکەی ٢٠٠٠ مەتـر و ڕووپـوی زەریاچەکەی٨١٧ کیلۆمەتر چوارگۆشـەیە. ئەم پـرۆژەیە وێسـتگەیەکی گەورەی کاروئـاوی لەخـۆ دەگرێـت کە توانـای ٢٥٢٠ مێگاوات هەیە و سـاڵانەی ٨٩٠٠ ملیۆن کیلۆوات کاتژمێر وزەی کارەبا بەرهەم دەهێنێت[٣٤] ، لە ڕێگای ٨ تۆرڕبینی بەرهەم هێنانی وزەی کارەبا لە ئاو [٣٥] .

یەکێک لە تایبەتمەندییەکانی بەنداوی ئاتاتورک توانای ئەمبارکردنی بڕێکی زۆر ئاو بۆ مەبەستی ئاودێری هەیە. شارەزایان پێشبینی دەکەن ئەو ناوچە فراوانەی کە لە ڕێگەی بەنداوی ئەتاتورک ئاودێری دەکرێن تورکیا دەتوانێت لەم ڕێکایەوە ببێتە وڵاتێکی گەورەی کشتوکاڵی لە ناوچەکەدا [٣٦] . ئەم بەنداوە کە توانای ئەمبارکردنی ٧,٤٨ ملیار مەتر سێجایە ئاوی هەیە [٣٧]،دەتوانرێت ٨٨٢ هەزار هکتار زەوی ئاو بدرێت کە ٤٧٦ هەزار هکتاری بە شێوەی بەرئاو (لێژبوونەوە) و٤٠٦ هەزار هکتاری بە هۆی پەمب کردنەوە[٣٨] .

ب- **تونێلەکانی شانلی ئورفە** : گەورەترین تونێلی ئاودێری تورکیایە و یەکێک لە پێکهاتە سەرەکییەکانی پرۆژەی گاب کە لە دوو تونێلی هاوتەریب پێک هاتووە تیرەی ناوەوەیان ٦٢,٧مەترە درێژی هەریەکێکیان ٤،٢٦ کیلۆمەترە . تونێلەکانی ئورفا بە درێژترین سیستەمی ئاو دادەنرێن لە جیهاندا [٣٩] . کارکردن لە ساڵی ١٩٧٨ دەستی پێکرد و لە ساڵی ١٩٩٢ تەواو کرا .

تونێلەکانی شانلی ئورفە کە ، ئاو لە بەنداوی ئەتاتورک وەردەگرن بە بڕی ٣٨٢ م^{3} لە چرکەیەکدا ، سوودی لێ وەردەگریت بە مەبستی ئاودانی دەشتایەکانی ماردین شانلی ئەورفە و حەران جیلان بینار بە ڕووبەری ٤٧٤،٤٧٦ هەزار هکتار [٤٠] . ئەو زەویانەی کە بەهۆی ئەم کەناڵەوە ئاو دەدەرێن لە زەویەکی بەرهەم نەهاتوو گوری بۆ بە پیپترین زەوی . هەروەها وەبەرهێنان لە بەرهەمهێنانی وزە لە وێستگەکانی کاروئاوی دەکرێت کە لە کۆتایی تونێلی شانلی ئورفە دورستکراون و توانای ٤٨ مێگاواتیان هەیە و ساڵانە ١٢٤ ملیۆن کیلۆوات کاتژمێر بەرهەم دەهێنن [٤١] .

ج- **پرۆژەی ئاودێری ماردین جەیلان پنار**: بریتییە لە ئاودێری ڕووبەرێک لە پارێزگاکانی ماردین و ئورفا کە بە دوو قۆناغ ئەنجام دەدرێت : قۆناغی یەکەم بریتییە لە ئاودانی ٣٢٨ هەزار و ٦٠٨ هێکتار زەوی بەشێوەی بەر ئاو و قۆناغی دووەم ئاودانی ڕووبەری ١٠٤ هەزار و ٨٠٩ هێکتار زەوکە بە شێوەی پەمپ کردن[٤٢] .

د- **پرۆژەی ئاودێری لە ناوچەی سیڤەرەک-هیلڤان:** قۆناغی دووەمی پرۆژەی فوراتی خواروو پێکدەهێنێت و کار لەسەر ئاودانی زەوییە کشتوکاڵییەکان دەکات بەڕووبەری ١٦٠ هەزار و ١٠٥ هێکتار کە بەشێوەی پەمپ کردن ئاودێری دەکرێت[٤٣] .

ح-**پرۆژەی ئاودێری پەمپی لە ناوچەی بۆزۆڤای:** ئەم پرۆژەیە پلانی بۆ دانراوە کە لە ساڵی ١٩٩٣ تەواو بکرێت و ئامانجی ئاودانی نزیکەی ٣,٥٥ هەزار هێکتار زەوی لە ڕێگەی پەمپ کردنەوە بە تایبەتی زەوێیە کشتوکاڵییەکان پارێزگای ئورفە[٤٤] .

٤-**پرۆژەی فوراتی سنوری** :

ئەم پرۆژەیەپێکهاتو وە لە هەردووبەنداوی بیرەجیک وقارکامیش وێستگەبهایدرۆ ئیلیکتریکەکانیان دەگرێتەوە :

أ-**بەنداوی بیرەجیک:**

پرۆژەی بەنداوی بیرجیک دەکەوێتە دووری ٩٢ کیلۆمەتر لە بەنداوی ئەتاتورک لە نزیک ناحیەی بیرجیکسەر بە شاری شانلی ئورفە. یەکێکە لەو بەنداوانەی کە کۆنترۆڵی ئاودەکات کە

له بەنداوی ئاتاتورک دەردەچێت و وێستگەکانی کاروئاویەکی کە بەرەو ڕێڕەوی ڕووبارەکە دەڕوات. توانای کارەبایی ٦٧٢ مێگاوات لە ڕێگەی ٦ تۆربایین هەیە ، هەریەکەیان توانای ١١٢ مێگاوات هەیە و سالانە ٧٧٩ ملیار کیلۆوات کاتژمێر وزەی کارەبایی بەرهەم دەهێنێت. ئەم بەنداوە ١٢٢ کیلۆمەتر چوارگۆشە ئاو لە پشتەوە کۆدەکاتەوە بۆ ئاودانی زەوییە کشتوکاڵییەکان لە چوارچێوەی پرۆژەی غازی عەنتاب[٤٥] .

ب- **بەنداوی قەرەقامیش:** بە رووبەی ٥،٤ کیلۆمەتر لە سنووری سووریاوە دوورە . و لە ساڵی ١٩٨٤ لێکۆڵینەوەی گونجاو بۆ پرۆژەکە ئامادە کرا. ئامانجی بەرهەمهێنانی کارەبا و ئاودێری رووبەرێکی کشتوکاڵی ٦٠٠٠٠٠هەزار هێکتارە. وێستگەی کاروئاوی توانای ١٨٠ مێگاوات هەیە و لە قۆناغی یەکەمدا ساڵانە ٦٥٢ ملیۆن کیلۆوات کاتژمێر بەرهەم دەهێنێت ودوای تەواوبوونی پرۆژەکانی تری ئاودێری بۆ ٤٧٠ ملیۆن کیلۆوات-کاتژمێر لە ساڵێکدا کەم دەکرێتەوە[٤٦] .

٥- **پرۆژەی ئادیەمان –کەهاتە** : ئەم پرۆژەیە فرەمەبەست و فرە کارییە و ئامانجی پەرەپێدانی سەرچاوەکانی ئاو کە دەکەوێتە کەناری ڕاستی ئەمباری بەنداوی ئاتاتورک لە بەشەکانی ناوەڕاست و باکووری شاری ئادیامان. ئەم پرۆژەیە پێک هاتووە لە دورستکردنی پێنج پرۆژەی ئاودێری و چوار وێستگەی کارو ئاوی. کۆی گشتی ڕووبەری ئەو زەویانە کە بەم پرۆژەیە ئاودێری دەکرێت نزیکەی ٧٧ هەزار و ٤٠٩ هێکتار زەوی دەبێت، جگە لە بەرهەمهێنانی وزەی کارەبایی بە توانای گشتی ٥٠٩ ملیۆن کیلۆوات کاتژمێر لە ساڵێکدا. پرۆژەکە خرایە ناو پرۆگرامی GAP لە ساڵی ١٩٨٥ و پلانی تەواوکردنی قۆناغەکانی دروستکردنەکەی لە ساڵی ١٩٩٤ دادەنرێت[٤٧] .

٦-**پرۆژەی سوروچ-بازکی** :

پرۆەیەکی ئاودێریە، ئاو لە بەنداوی ئەتاتورک وەردەگرێت بە مەبەستی ئاودانی نزیکەی ١١٤ هەزار هیکتار زەوی[٤٨] ، هەروەها پلانی دروستکردنی ٤ وێستگەی کاروئاوی لەسەر ڕووباری فورات وەک بەشێک لە پرۆژەی سۆرگ، هەموو ئەم وێستگانە ساڵانە ١٠٧ مێگاوات کاتژمێر بەرهەم دەهێنن[٤٩] .

٧-**پرۆژەی ئادیەمان –گوکسو** :

ئەم پرۆژەیە بەشی باشووری ڕۆژئاوای پارێزگای ئادیامان و بەشی باکووری ڕۆژئاوای پارێزگای غازی عەنتاب و ناوچەیەکی بچووک دەگرێتەوە کە دەکەوێتە باکووری ڕۆژئاوای کاهرامان مەراش . ئامانج لە پرۆژەکە ئاودێری ڕووبەرێکی کشتوکاڵییە کە نزیکەی ٧١ هەزار و ٥٩٨ هێکتارزەوی دەخەملێنرێت. بەنداوی جەتەلی تەپە لەسەر لقی کوک سو بە یەکێک لە دورسکراوە سەرەکییەکانی پرۆژەکە دادەنرێت کە توانای عەمبارەکەی ٦٢٧ ملیۆن مەتر سێجایە، جگە لە بەنداوەکانی هەرمان چیک و چێتاڵی بوغازی لەسەر لقی کارا سو کە توانای کۆکردنەوەی عەمبارەکەیان ٤٢٠ ملیۆن مەتر سێجایە. ئەم بەنداوانە لە ڕێگەی تۆڕێکی کەناڵەکانەوە بەیەکەوە بەستراون کە درێژییەکەی ٢٠٠ کیلۆمەترە . پرۆژەکە لە ساڵی ١٩٩٦ تەواو بوو[٥٠] .

Journal Of Babylon Center For Humanities Studies 2026 Volume :16 Issue : 5
(ISSN): 2227-2895 (Print) (E-ISSN):2313-0059 (Online)

٨-پرۆژەی گازی ئەنتاب :

ئامانجی ئەم پڕۆژەیە ئاودانی ناوچەیەکی کشتوکاڵییە کە ٨٩ هەزار هێکتار دەبێت و دەکەوێتە سەر سنووری سوریا و تورکیا لە باشووری پارێزگای غازی عەنتاب کە ڕاستەوخۆ لە بەنداوی بیرچیک ئاو دابین دەکرێت. پلانی دروستکردنی چوار بەنداو لەسەر جۆگە بچووکەکان بەدرێژایی نۆکەندی سەرەکی دانراوە، لەوانە بەنداوی هانج ئاگیز ، توانای عەمبارکردنی کاریگەری ٨٣ ملیۆن مەتر سێجا و پلانی ئاودانی ڕووبەری ٧٣٠٠ هێکتار هەیە پڕۆژەی ئاودێری غازی عەنتاب کە بڕیار بوو لە ساڵی ١٩٩٧ تەواو ببێت بریتییە لە دروستکردنی ٤٠٠ کیلۆمەتر کەناڵی سەرەکی و نۆ وێستگەی گەورەی کاروئاوی [٥١] .

نەخشەی (١) پرۆژەکانی گاب لە حەوزی فوراتدا

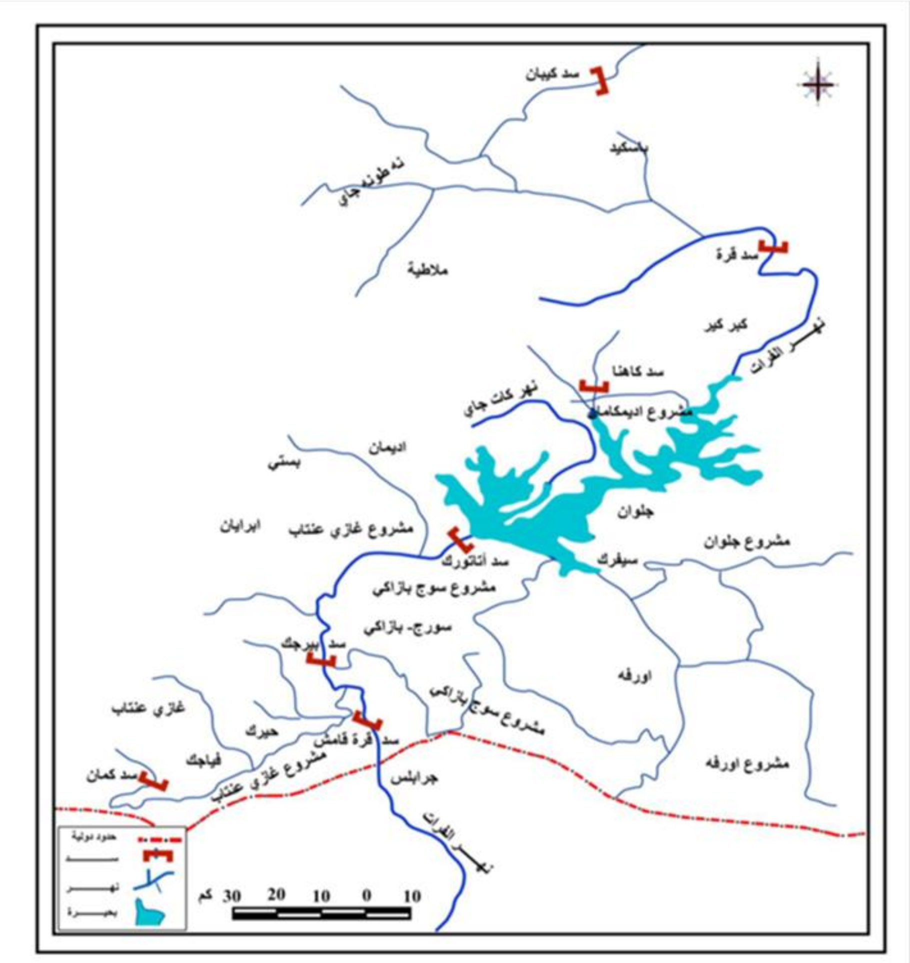

سەرچاوە : الياسري ،فاضل حسن كطافة ، متغير المياه في العلاقات المكانية بين العراق ودول الجوار (سوريا - تركيا) ،مجلة جامعة كربلاء العلمية - المجلد الرابع عشر- العدد الأول / إنساني / ٢٠١٦ ،ص١٠٠

تەوەری دووەم : ئامانجەکانی پرۆژە ئاوییەکانی تورکیا

توركیا دەیەوێت لە ڕێگەی جێبەجێکردنی پڕۆژە ئاوییەکانی لە حەوزی دیجلە و فورات، کۆمەڵێک ئامانجی ئابووری و سیاسی و سەربازی و ئەمنی بەدەست بهێنێت کە گرنگترینیان ئەمانەن:

یەکەم - ئامانجە ئابوورییەکان

أ-**پەرەپێدانی کشتوکاڵی:** ئامانجی سەرەکی سیاسەتی ئاوی تورکیا لە ناوچەی باشووری ڕۆژهەڵاتی ئەنادۆڵ گەشەپێدان و پەرەپێدانی ئابووری تورکیایە لە ڕێگەی ئاوەدانکردنەوەی زەوییەکانی باشوور و ڕۆژهەڵات و گۆڕینی بۆ بنکەیەکی کشتوکاڵی سەرەکی کە پشت بە ئاوی دیجلە و فورات دەبەستێت بە ئامانجی دابینکردنی پێداویستییە ناوخۆییەکان و هەناردەکردنی بۆ بازاڕە هەرێمییەکان ، بەم شێوەیە تورکیا دەیەوێت لە ڕێگەی پرۆژەی کشتوکاڵی زەبەلاحەوە ببێتە هێزێکی ئابووری ناوچەیی و هەروەها پێگەی خۆی وەک سەرچاوەیەکی سەرەکی خۆراک لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و جیهاندا بەهێز بکات (٥٢) . هەروەها ئامانجی ئەوەیە لە ڕێگەی فرۆشتنی دانەوێڵەی زیادەوە دراوی بیانی بەدەست بهێنێت، چونکە ئەم پڕۆژەیە ئامانجە ئابوورییەکانی تورکیا لەسەر ئاستی هەرێم بەدی دەهێنێت و تورکیا دەکاتە دەوڵەتێکی کشتوکاڵی خۆراکی کە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست پڕ دەکاتەوە و سیاسەتەکانی کۆنترۆڵ دەکات (٥٣) .

ب- بەرهەمهێنانی کارەبا لە بەنداوی گەورە بۆ پڕکردنەوەی پێداویستییەکانی کارەبای خۆی و هەناردەکردنی زیادەکانی ، هەروەک پڕۆژەی GAP دڵنیای دەدات بۆ دورستکردنی وێستگەی کارەبا کە توانای بەرهەمهێنانی نزیکەی ٢٧ ملیار کیلۆوات کاتژمێر هەبێت و لە ئەنجامدا کارەبای زیادەی لێدەکەوێتەوە کە هەوڵدەدات بیفرۆشێت بە وڵاتانی عەرەبی.
ئەمەش لەلایەن وەزیری کاروکاروباری گشتیەکانی تورکیاوە لە ٢١ی ١ی ١٩٩٢ پشتڕاستکرایەوە، کاتێک ڕایگەیاند، "ئێمە زیادەی کارەبامان هەیە، و دەتوانین کارەبا بۆ سوریا دابین بکەین بۆ قەرەبووکردنەوەی کەمیی ئاوی ڕووباری فورات" (٥٤) . تورکیا دەیەوێت لە ڕێگەی پرۆژەی GAP بەشێک لە کێشەکانی خۆی لە بواری وزە چارەسەر بکات وەک خەڵوز و نەوت و کارەبا بەهۆی سروشتی سنووورداری سەرچاوەکانی لەلایەک و زیادبوونی بەکارهێنان لەلایەکی ترەوە. بۆیە تورکیا گرنگی زیاتر بە دورستکردنی پرۆژەی جێگرەوەی وزەی ئاو دەدات (٥٥).

ج- فراوانکردنی بواری بازرگانی لەڕێگەی کردنەوەی دەروازەکان بۆ بازاڕکردنی شارەزایی تەکنیکی و تەکنەلۆژیای تورکیا، بەتایبەتی لە بوارەکانی ئاو و ئاودێری و ئاوەدانکردنەوەی زەوی، کە یارمەتی کۆمپانیا تورکییەکان دەدات بچنە ناو بازاڕی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستەوە بۆ جێبەجێکردنی پرۆژەکانی ئاو و کشتوکاڵ (٥٦) . هەروەها هەوڵی تورکیا بۆ بەدەستهێنانی زۆرترین بڕی ئاو لە دیجلە و فورات لە ڕێگەی زنجیرەیەکەوە بەنداو و کەناڵەکان کە توانای ئەوەیان پێدەدات کۆنترۆڵی بڕی ئەو ئاوە بکات کە دەڕژێتە بەشی خوارەوەی هەردوو ڕووبارەکە. هەروەها تورکەکان پێشنیاری ئەوە دەگەن ئاڵوگۆڕی ئاو بە نەوتی عەرەبی ، ئەمەش ئەوەیە کە تورگوت ئۆزال پشتڕاستی کردووە کاتێک وتی: "ئەوەی بۆ تورکیا گرنگە وزەیە و ئەوەی بۆ عێراق گرنگە، دەستخستنی

ئاوی پێویست، و بەو پێیەی عێراق وڵاتێکی نەوتیی ، دەکرێت لە کاتی پڕکردنەوەی بەنداوەکەدا بڕێکی زیاتر ئاوی پێبدرێت، لە بەرامبەر فرۆشتنی نەوتی عێراق بە تورکیا" (٥٧) .

تورکیا هیواداره پرۆژەی (GAP) یارمەتیدەر بێت بۆ بەرزکردنەوەی داهاتی ناخۆیی بە رێژەی ٧ ٪ و کەمکردنەوەی رێژەی هەڵاوسانی ساڵانە بۆ ١٤ ٪. بەم پێیە، حکومەتی تورکیا ساڵانە بڕێکی زۆر لە سەرچاوە داراییەکانی بۆ پرۆژەی (GAP) تەرخان دەکات بۆ ئەوەی لەکاتی خۆیدا تەواو بکات (٥٨) . هەروەها تورکیا دەیەوێت لە رێگەی پرۆژەکانی ئاوەوە هەرێمی باشووری رۆژهەڵاتی ئاناتۆڵ بگۆرێت بۆ شوێنێکی گەشتیاری و داهاتی گەشتیاری بکاتە سەرچاوەیەکی تر بۆ زیادکردنی داهاتی نەتەوەیی تورکیا (٥٩) .

٢-ئامانجی سیاسی و ئەمنییەکان:

ئامانجە سیاسییە خوازراوەکانی پشت دروستکردنی پرۆژەکان لەسەر حەوزی دیجلە و فورات دەتوانین لەم خاڵانەی خوارەوەدا کورت بکرێتەوە.

أ-هەوڵی تورکیا بۆ بەهێزکردنی پێگەی هەرێمایەتی خۆی لە ڕووی سیاسی و ئابوورییەوە لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاست لەرێگەی بەهێزکردنی دەسەڵاتێکی هەرێمی کە توخمی سەرەکی ئاو بێت لە ناوچەکەدا لەرێگەی بەکارهێنانی پرۆژەی GAP کە کار دەکات بۆ زیادکردنی نفوزی هەرێمایەتی و پێدانی هێزێکی بەرچاو لە ناوچەکەدا. بەشێک لە سیاسەتمەدارانی تورک پێیان وایە کە دابینکردنی ئاو لەلایەن تورکیاوە بۆ هەندێک لە وڵاتە عەرەبییەکان بەتایبەتی وڵاتانی کەنداو لە ئەنجامدا دەتوانێت هەژموون و باڵادەستی خۆی بەسەر ئەم وڵاتانەدا بسەپێنێت (٦٠) .

ب-بەکارهێنانی ئاو وەک کارتێکی فشار دژی سووریا، کە دەبێتە هۆی لاوازکردنی سووریا و ناچارکردنی بە جێبەجێکردنی داواکارییەکانی قەوارەی زایۆنیستی (ئیسرائیل) سەبارەت بە پرسی فەلەستین و لوبنان و خاکە داگیرکراوەکانی سووریا. ئەمەش لەگەڵ رێککەوتنی ئەمنی و سەربازی نێوان تورکیا و ئیسرائیل دەگونجێت، کە ئامانجی دروستکردنی تەوەرەیەکی ستراتیژی و ئابووریی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستە بە شێوەیەک کە لەگەڵ بەرژەوەندییەکانیان لە ناوچەکەدا بگونجێت (٦١) .

ج- تورکیا دەیەوێت لە رێگەی بەکارهێنانی پرۆژە ئاوییەکانییەوە فشاری سیاسی بخاتە سەر عێراق و سوریا بۆ ئەوەی ناچاریان بکات پابەند بن بە داواکارییەکانی، چ پەیوەندی بە مافە سەروەرییەکانی سوریا بەسەر لیوای ئەسکەندەرونە و نوێکردنەوەی داواکارییەکانی موسڵ و کەرکوک سەبارەت بە عێراق یان مەسەلەی گۆڕینی سنوورەکانیان لەگەڵ هەردوو وڵاتدا. تورکیا لە رێگەی ئەم سیاسەتەوە دەیەوێت سووریا ناچار بکات واز لە داڵدەدانی بزووتنەوە کوردییەکان و بزووتنەوە ئەرمەنییەکانی دژ بە تورکیا بهێنێت (٦٢) .

٣-ئامانجە کۆمەڵایەتییەکان:

پێشتر ئاماژەمان بەوە کرد کە هەرێمی باشووری رۆژهەڵاتی ئەنادۆڵ بە بەراورد بە هەرێمەکانی دیکەی تورکیا، یەکێکە لە دواکەوتووترین هەرێمەکان. جوگرافیای سەخت و دژواری ناوچەکە ئەزموونگەلێکی ئاڵۆز و درێژخایەنی تێدا بەر جەستە کردووە کە کاریگەرییان تا ئێستاش

بەردەوامە. یەکێک لە خەسڵەتە دیارەکانی دانیشتووانی هەرێمەکە، کەلتووره کۆچەرییەکە یانە، کە تێیدا ڕێکخستنی کۆمەڵایەتی لەسەر بنەمای عەشیرەتگەری دامەزراوە. وعەشیرەتی کوردی یەکەیەکی کۆمەڵایەتی-سیاسی و یەکەیەکی هەرێمی-ئابووری پێکدەهێنێت کە لەسەر بنەمای خزمایەتی ڕاستەقینە وەستاوە. ئەم عەشیرەتانەش لەناو خۆیاندا دابەش دەبن بۆ چەندین لقی لاوەکی ، پاشان بۆ چەندین یەکەی بچووکتر ، تا ئەمڕۆش خەسڵەتی دڵسۆزی بۆ عەشیرەت تایبەتمەندی بزووتنەوە و ڕێکخستنە سیاسییە کوردییەکانە [٦٣] . بۆیە یەکێک لە ئامانجەکانی پڕۆژەی GAP بریتییە لە نەهێشتنی ئەو جیاوازییە گەورانەی لە نێوان دانیشتووانی ناوچەی GAPو ناوچەکانی دیکەی تورکیادا هەن. ناوچەی گاب بە گشتی بە ناوچەیەکی دواکەوتوو و بێبەش لە خزمەتگوزارییەکانی ژیان دادەنرێت، بە پێچەوانەی ناوچەکانی دیکەی تورکیا کە پێشکەوتن و خۆشگوزەرانی تێدایە. لەلایەکی دیکەوە، دەوڵەتی تورکیا کار لەسەر سڕینەوەی شێوازە کۆمەڵایەتییە نەریتییەکان وەک ژیانی کۆچەری دەکات، ئەمەش لە ڕێگەی دامەزراندنی چەندین ناوەندی کۆمەڵایەتیی فرە-ئامانجدار بۆ کوردەکان (کە بە ATOM ناسراون) لە هەموو شار و گوندەکاندا. ئەم ناواندانە چەندین ئامانجیان هەیە، لەوانە: ڕاهێنان و پەرەپێدانی ژنان. دابینکردنی چاوەدێریی تەندروستی. گرنگیدان و پەروەردەکردنی منداڵان. سەرباری ئەمانە، تورکیا کار بۆ ڕێکخستنەوەی کەرتی فەرمیی شارستانی دەکات لە ڕێگەی پرۆسەی فێرکردن، ڕاهێنان و جێگیرکردنی دانیشتووانی کۆچبەری[٦٤] . پرۆژەی باشووری ڕۆژهەڵاتی ئەنادۆڵ (GAP) هەوڵی چارەسەرکردنی ناهاوسەنگیی دیمۆگرافی لە تورکیا دەدات لە ڕێگەی کەمکردنەوەی کۆچکردنی ناوخۆیی لە ڕۆژهەڵاتەوە بۆ ڕۆژئاوا و کارکردن بۆ گەڕاندنەوەی هاوسەنگی دانیشتووان [٦٥] .

ئامانجی پرۆژەکە باشترکردنی ئاستی ژیان لە دەشتی بەرزاییەکانی ئەنادۆڵ لە ڕووی ئابووری و کۆمەڵایەتیەوە لە ڕێگەی دابینکردنی هەلی کاری نوێ کە هانی کۆچکردنی پێچەوانە دەدات لە شارە گەورەکانەوە بۆ ناوچەکانی باشووری ڕۆژهەڵات و بەوەش یارمەتیدەر دەبێت بۆ زیادبوونی چڕی دانیشتوان لەوێ و بەرزکردنەوەی ڕێژەی گەشەی ئابووری و باشترکردنی داهاتی تاک [٦٦] .

"لەم چوارچێوەدا ، دەتوانرێت بوترێت کە ئەو سوود و ئامانجانەی تورکیا چاوەڕێیان دەکات لە پرۆژەی گاب (GAP)، ڕەنگە بەو ئاسانییە نەیەنە دی کە تورکیا وێنەی دەکات. هەندێک پێیان وایە کە پرۆژەکە لە ڕووی ستراتیژییەوە زۆر لاوازە و ناجێگیرە، بەهۆی پێکهاتەی دانیشتوانی ئەو ناوچەیەی کە بەنداوەکانی پرۆژەی باشووری ڕۆژهەڵاتی ئەنادۆڵ گاپی تێدا دروست کراوە، چونکە لە ڕووی جوگرافیاوە، ئەگەری تێکدان و زیانپێگەیاندنی هەیە."

باسسێیەم : کاریگەرییەکانی قەیرانی کەمی ئاوی فورات لەسەر ڕەوشی ئاو لە عێراقدا

کاتێک تورکیا لە ساڵانی داهاتوودا نزیک دەبێتەوە لە تەواوبوونی بەشەکانی پرۆژەی باشووری ڕۆژهەڵاتی ئەنادۆڵ ، با ڕودۆخی ئاوی عێراق زۆر مەترسیدار دەبێت . ئەمەش بە هۆی

Journal Of Babylon Center For Humanities Studies 2026 Volume :16 Issue : 5
(ISSN): 2227-2895 (Print) (E-ISSN):2313-0059 (Online)

گرتنەوەی ئاوی رووباری فورات لە لایەن تورکیاوە لە ساڵی ١٩٩٠ ، کە بووە هۆی دابەزینی ئاستی ئاوی فورات لە شاری جەرابلوسی سوریا لە ٥٠٠ مەتر سێجا بۆ ١٢٠ مەتر سێجا لە چرکەدا ئەمەش بە دابەزینێکی گەورە هەژمار دەکرێت . لە ئەنجامدا بڕی ئاو کە دێتە ناو عێراق و سوریا بۆ ٧ملیار مەتر سێجا لە ٧٥,١٥ ملیار مەتر چوارگۆشە لە ساڵێکدا دابەزیوە[٦٧] . سەرەنجام عێراق زیانی ئابووری گەورەی بەرکەوتووە و کاریگەریە نەرێنییەکانی پرۆژە و بەنداوەکانی تورکیا لەسەر عێراق کە بەهۆی سیاسەتی تورکیاوە بۆ پێشێلکردنی مافەکانی هاوبەشەکانی کاریگەری لەسەر عێراق دەبێت بەم شێوەیە کورت دەکرێتەوە :

١-بەرهەمهێنانی کارەبا:

عێراق بەدەست چەندین کێشەی جددییەوە لە بواری بەرهەمهێنانی وزەی کارەبادا دەناڵێنێت. زۆربەی وێستگەکانی بەرهەمهێنانی وزەی کارۆئاوی (Hydroelectric Power) دەکەونە سەر رووباری فورات، کە بە تەنیا نزیکەی ٤٠%ی کۆی گشتیی بەرهەمهێنانی وزەی کارەبای وڵات پێکدەهێنێت [٦٨] . ئەم کێشەیە زیاتر پەرەی سەند کاتێک ئاستی ئاوی ڕووبارەکە بە شێوەیەکی بەرچاو دابەزی، کاریگەریی ئەم دابەزینە بە ڕوونی دەرکەوت کاتێک تورکیا لە ساڵی ١٩٩٠دا ئاوی ڕووباری فوراتی گرتەوە، کە بووە هۆی ڕاگرتنی وێستگەی حەدیسە لە کارکردن. ئەمەش بە شێوەیەکی نەرێنی و کاریگەر لەسەر توانای بەرهەمهێنانی وزەی کارۆئاوی عێراق ڕەنگی دایەوە [٦٩].

٢-لەبواری کشتوکاڵ و ئاودێریدا:

پرۆژەکانی ئاوی تورکیا لەسەر ڕووباری فورات زیانی ئابووری بەرچاویان بەسەر کەرتی کشتوکاڵی عێراقدا گەیاندووە، ئەوەش پشتڕاستی دەکاتەوە کە عێراق زۆرترین کاریگەری لەسەر دەبێت بەهۆی جێبەجێکردنی پرۆژەی (GAP)ی تورکیا بەهۆی ئەو کاریگەرییە نەرێنییانەی کە بە دوای خویدا بە سەر ئابووری کشتوکاڵی وڵاتەکدا دێنێت . بۆیە بەباشی دەزانین لە سەر ئەم کاریگەرییانە بە کورتی دەستنیشان بکەین کە بەم شێوەی خوارەوە :

- کەمبوونەوەی ڕووبەری زەوییە کشتوکاڵییەکان: کەمبوونەوەی بەرچاوی بەرهەمی کشتوکاڵی لەو ناوچانەی کە لەسەر ئاوی ڕووبارەکانی دیجلە و فوڕات بۆ ئاودێری پشتی پێ دەبەستن، بووەتە هۆی کەمبوونەوەی داهاتی کەرتی کشتوکاڵ لە بەرهەمی گشتیی ناوخۆدا. توانای بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی لە وڵاتدا لە ماوەی دوو دەیەی ڕابردوودا بە ڕێژەی ٥٠% کەمیکردووە [٧٠]. کارەساتەکە تەنها لەمەدا نەوەستا، بەڵکو کەمبوونەوەی بەرهەمی کشتوکاڵی کاریگەری نەرێنی لەسەر داهاتی جووتیاران هەبوو، ئەمەش پاڵنەرێکی بەهێز بوو بۆ ئەوان تا واز لە پیشەی کشتوکاڵ بهێنن و کۆچ بکەن بۆ شارەکان. ئەم گۆڕانکارییە بووە هۆی کەمبوونەوەی ڕێژەی دانیشتووانی عێراق کەکاری پیشەی کشتوکاڵ دەکەن لە سەرجەم پارێزگاکانیدا؛ ڕێژەکە لە ساڵی ١٩٩٧ داگەیشتە ٢٠%، دوای ئەوەی لە ساڵی ١٩٦٠ دا ٧٥% بوو. ئەم بارودۆخە، بە واتایەکی تر، چەندین لێکەوتەی نەرێنی کۆمەڵایەتی و ئابووری لێ دەکەوێتەوە [٧١] . بە تایبەتیش، کەمی

مجلة مركز بابل للدراسات الإنسانية ٢٠٢٦ المجلد ١٦ / العدد ٥

ئاوی ڕووباری فوڕات دەبێتە هۆی دەرچوونی ٤٠% لە زەوییەکانی حەوزی فوڕات لە بازنەی سوودوەرگرتنی کشتوکاڵی [٧٢] .

ئەمەش مانای ئەوەیە کە کەمبوونەوەی سەرچاوەی ئاو کاریگەری لەسەر قەبارەی زەوییە کشتوکاڵییەکان دەبێت و ڕووبەری ناوچە وشکەساڵییەکان زیاد دەکات و لە ئەنجامدا دەبێتە هۆی کۆچکردنی زیاتر [٧٣] .

ب- **کاریگەری لەسەر ئاسایشی- خۆراک:** کەمی ئاو لە عێراق ڕاستەوخۆ کاریگەری لەسەر ئاسایشی- خۆراک هەیە و بووەتە هۆی خراپبوونی کەرتی کشتوکاڵ و کەمبوونەوەی بەرهەمی ناوخۆیی. ئەمەش وایکردووە عێراق زۆربەی بەروبووم و بەرهەمە کشتوکاڵییەکانی لە وڵاتانی دراوسێ بە تایبەتی تورکیا هاوردە بکات. لە ئەنجامدا عێراق بۆتە بازاڕێک بۆ ساغکردنەوەی کاڵا و بەرهەمە کشتوکاڵییەکانی تورکیا ، دواجار دەبێت بە یەکێک لەو وڵاتانەی کە کەموکورتییەکی ئاشکرای لە بەرهەمهێنانی دانەوێڵە و ئاژەڵداریدا هەیە. بەجۆرێک کە جگە لە هەندێک جۆری سەوزەدا ناتوانێت خۆبژێوی بەدەست بهێنێت [٧٤] .

ت- **کەمبوونەوەی داهاتی ئاو:** ئەو پرۆژانەی تورکیا جێبەجێی کردووە بووەتە هۆی کەمبوونەوەی بەرچاوی بڕی ئاوی ڕژاو بۆ ناو عێراق لە کاتێکدا ئەو پرۆژانە وایکردووە تورکیا ساڵانە زیاتر لە ١٠٠ ملیار مەتر سێجا لە ڕووبارەکانی دیجلە و فوڕات پاشەکەوت بکات. تورکیا دوای تەواوکردنی پرۆژەکانی ئاو بەتایبەتی بەنداوی ئەتاتورک و بەنداوی ئیلیسو و چەند پرۆژەیەکی تری ناو پرۆژەی GAP توانیویەتی کۆنترۆڵی ٨٠ ی ٪ ئاوی ڕووباری فوڕات و نزیکەی ٥٠ ی ٪ ئاوی ڕووباری دیجلە بکات [٧٥] .

لە ئەنجامی کەمبوونەوە و بەکارهێنانی زۆری ئاوی ڕووبارەکان بەهۆی پرۆژەی GAP، پێشبینی دەکرێت دۆخی ئاوی عێراق بۆ ڕووباری فوڕات بەم شێوەیە خوارەوە بێت:

- ئاستی ئاوی ساڵانەی ڕووباری فوڕات پێش تەواوبوونی پرۆژەی GAP لە سنووری سوریا و عێراق ٠,٣٠ ملیار مەتر سێجا بووە و دوای تەواوبوونی پرۆژەی GAP دەبێتە ٠,٨ ملیار مەتر سێجا. سەبارەت بە ڕووباری دیجلە بەم شێوەیەیە: ئاستی ئاوی ساڵانەی پێش تەواوبوونی پرۆژەی GAP لە سنووردا ٠,٢٠ ملیار مەتر سێجا بوو، و دوای تەواوبوونی پرۆژەی GAP دەبێتە ٠,٩ ملیار مەتر سێجا [٧٦] . ئەم بڕە ئاوە بە نانیشاو دادەنرێت بۆ سوود وەرگرتن لە زەوییە کشتوکاڵییەکان لە عێراقدا، کە پێشبینی کارەساتێکی نزیک دەکات بەهۆی پێشبینی زیادبوونی ژمارەی دانیشتوان لە عێراق هاوکات لەگەڵ زیادبوونی پرۆژەکانی ئاوی تورکیا [٧٧] . و زەحمەتە عێراق بتوانێ قەرەبووی ئەو کەمی ئاوی فوڕات بکاتەوە بە پشتبەستن بە یەدەگی دەریاچەی سەرسار و ڕووباری دیجلە ، بەهۆی بەرزی ڕێژەی سوێری ڕووباری دیجلە کە دەبێتە هۆی لەدەستدانی ڕووبەرێکی بەرچاوی زەویی کشتوکاڵی [٧٨] .

-تێکچوونی جۆرێەو ئاوەی کە دێتە ناو عێراقەوە کە بەهۆی زیادبوونی سوێری و لێشاوی ئاوی گەڕانەوە و ژەهرەکانەوە ڕوو دەدات . ڕێژەی سوێری لە ساڵی ١٩٩٠ لە دەوروبەری ٧٣٠ ملگرام لیتر بووبوو، لە کاتێکدا پێشبینی دەکرا بگاتە ١٠٠٠ ملگرام لیتر ، دوای ئەوەی لە ساڵی

Journal Of Babylon Center For Humanities Studies 2026 Volume :16 Issue : 5
(ISSN): 2227-2895 (Print) (E-ISSN):2313-0059 (Online)

١٩٨٧ نزیکەی ٣٧٥ ملگرام لیتر بوو. لە کاتی پڕکردنەوەی بەنداوی ئاتاتورک لە ساڵی ١٩٩٠، سوێری گەیشتە بەرزترین ئاست خۆی کە گەیشتە ١٣٢٠ میلی گرام لیتر. بەپێی داتاکانی ئاماژەپێکراو لە خشتەی ژمارە (٢)دا هاتووە .

گۆڕانکاری چەندێتی و چۆنایەتی لە ئاوی ڕووبارەکانی دیجلە و فورات کە لە عێراق دەڕژێن بەهۆی جێبەجێکردنی پڕۆژەی GAP

ناوی ڕووبارەکە	ڕێژەی ئاوی ڕووبارەکان پێش GAP	ڕێژەی ئاوی ڕووبارەکان دوای GAP	ئاستی سوێری پێش GAP	ئاستی سوێری دوایGAP
دیجلە	٢٠،٠ملیار م٣	٠,٩ملیار م٣	٢٥٠ ملگرام/ لتر	٣٧٥ ملگرام /لتر
فورات	٣٠،٠ملیار م٣	٠,٨ ملیار م٣	٤٥٧ ملگرام / لتر	١٢٢٠-١٢٧٥ ملگرام / لتر

سەرچاوەکان : خشتەکە لەلایەن توێژەرەوەوە لەسەر بنەمای زانیاری ئەم سەرچاوانەی خوارەوە ئامادە کراوە :

١-رشيد، د.عبداللطيف جمال ، الموارد المائية في العراق ، ص ٣٦.

٢- سليمان، حميد فارس، السياسة المائية التركية وأثرها على دول الجوار، ص١١٦.

ئەمەش کاریگەری نەرێنی دەبێت لەسەر بەرنامەکانی گەشەپێدانی کشتوکاڵی لە عێراق بە ئامانجی گەیشتن بە ئاسایشی. خۆراکی نیشتمانی، بەو پێیەی ڕووبەری چێنراو نزیکەی نیوە کەم دەبێتەوە، ئەمەش ڕەنگدانەوەی دەبێت لە سەر کەمبوونەوەی بەرهەمی کشتوکاڵی بەرهەمە خۆراکییە سەرەکییەکانی وەک دانەوێڵە و بەروبوومی پیشەسازییە کە پێویستیان بە ڕووبەرێکی گەورەترە بۆ ئەوەی بچێنرێت (٧٩) .

ج- لە بواری دابینکردنی ئاوی خواردنەوە: کەمی بەرچاوی ئاو لە عێراق لە دوای ساڵی ١٩٩٠ بووە هۆی کۆچکردنی زۆرێک لە جووتیاران کە لە کەناری ڕووباری دیجلە دەژین، دوای ئەوەی ڕەوشی ژیانیان خراپتر بوو لە ژمارەیەک شار و گوند کە تێیدا دەژیان، بە ڕادەیەک کە هەندێکیان ناچار بوون ئاوی خواردنەوە بە ڕێگەی دەفر و تانکەرەوە و بهێنن (٨٠) . جگە لەوەش کەمبوونەوەی ئاوی فورات زیانی گەیاندوە بە حەوت ناوەندی پارێزگا لە حەوزی فورات و ٢٥ قەزاو ٢٨ ناحیە و ٤٠٠٠ گوند کە نزیکەی ٥،٥٠ ملیۆن کەس تێیدا نیشتەجێن. ئەمەش ناچاریان دەکات واز لە کشتوکاڵ و ئاودێری بهێنن و کۆچ بکەن بۆ حەوزی دیجلە و ناوەندەکانی تری شارەکان و لە ئەنجامدا دەبێتە مایەی دروسبوونی کێشەی ئابووری و کۆمەڵایەتی و دیمۆگرافی و دەروونی کە بارێکی قورس دەخاتە سەر ئابووری وڵات (٨١) .

٣- **کاریگەری ژینگەیی و تەندروستی:**

أ- **پیسبوونی ئاو** : یەکێک لە گرنگترین کاریگەرییە ژینگەییەکانی ئەم پرۆژانە پیسبوونی ئاوی ڕووبارەکانی دیجلە و فوراتە بە قرکەری کشتوکاڵی و پەینی کیمیایی کە بۆ لەناوبردنی مێروو و گژوگیا و زیادکردنی بەرهەم کشتوکاڵی بەکاردەهێنرێت. توێژینەوەکان دەریدەخەن کە تورکیا

ساڵانە نزیکەی دوو ملیۆن تەن ماددەی کیمیایی لە کشتوکاڵی باشووری ڕۆژهەڵاتی ئەنادۆڵ بەکاردەهێنێت و ئەم ماددانە بەهۆی باران و لافاو و ئاوی زێرابەوە دەگوازرێنەوە بۆ ڕووبارەکانی دیجلە و فورات و دەبێتە هۆی خراپبوونی کوالێتی ئاو. تورکیا نزیکەی حەوت ملیار مەتر سێجا ئاوی بەکارهاتوو لە ئاودێریدا دەگەڕێنێتەوە بۆ هەردوو روباری دیجلە و فورات(٨٢) ، لە ڕێگەی لقەکانی بەلیخ و خابوور ، لە ئەنجامدا ئاوی سازگار کە لە ڕووباری فوراتەوە دەچێتە ناو عێراق و سوریاوە تێکەڵ بە ئاوی زێراب و ئاوەڕۆکە تورکیا بەری دەدات ، ئەمەش وایکردووەئاوی ڕووباری فورات بۆ ئاودێری و خواردنی مرۆڤ و ئاژەڵ نەگونجاو بێت بەهۆی ڕێژەی زۆری خوێ و پیسکەرەوە . جەگە لەوش حەوزی فورات بە شێوەیەکی کاریگەر بووەتە کەناڵێکی گەورەی ئاوەڕۆ بۆ ئەو پرۆژە ئاوییانەی تورکیا کە لەسەر ڕووبارەکە دروستی کردووە (٨٣) . هەروەها پیسبوون ئاو ڕوودەدات کاتێک ئاوی گەراوەی پاشماوەکان وەک پاشماوەی زێراب و پاشەڕۆکان بێ چارەسەرکردنی ڕاستەوخۆ لە کێڵگە ئاودێرییەکانی ناوخۆی تورکیاوە دەگەڕێنەوە بۆ هەردوو ڕووبارەکە، وە لە ئەنجامی نەبوونی پرۆسەی دووبارە بەکارهێنانەوە و تێکەڵکردنەوەی لەگەڵ ئاوی ڕووبارەکاند، ئەم دۆخە دەبێتە هۆی زیادبوونی کێشە و ئاڵۆزییە تەندروستییەکان لە وڵاتی عێراقدا (٨٤) .

ج –**وشکبوونەوەی زەنگاوەکان** : بابەتی وشکبوونەوەی ی زەنگاوەکان یەکێکە لەو پرسانەی کە ڕەهەندی ژینگەیی و ئابووریی جددی هەیە، بەو پێیەی زەنگاوەکان عێراق شوێنی هەڵگرتنی ئاوی سروشتین، کە لە ماوەی حەفتاکانی سەدەی بیستەمدا لە وەرزی لافاودا توانای وەرگرتنی ئاو زیاتر لە ٣٠ ملیار م^{3}هەیە و ڕووبەرەکەیان لەو ماوەیەدا نزیکەی ١٥ هەزار کم٢ بووە. سیاسەتی ئاوی وڵاتانی دراوسێ لە دوای ساڵی ١٩٩٠ و بەتایبەت تورکیا بووە هۆی تێکچوونی گەورەی واقیعی ژیانی ڕۆژانەی دانیشتووانەکەی و ئەم تێکچوونەش لایەنی کۆمەڵایەتی و ئابووریی گرتەوە . لە ڕووی ئابوورییەوە، زیانەکان لە دەستدانی بەشێکی زۆری سەرچاوەکانی زەنگاوەکاندا بەرجەستە بوون، و ئاسایشی- خۆراکی دانیشتوانەکەی کەوتە ژێر هەڕەشەوە، چونکە سامانە ماسی و ئاژەڵییەکان زیانیان بەرکەوت، پیشەی ڕاوە باڵندەکان پاشەکشەی کرد، و هەندێک پیشە دەستییەکان و دروستکردنی بەلەم کاڵ بوونەوە (٨٥). هەروەها، زۆنگاوەکان سەرچاوەیەکی گرنگی ئابوورییان لەدەستدا کە بریتی بوو لە لەدەستدانی ڕێژەی ٧٠% ی ژمارەی گامێشەکان کە لەوێدا دەژیان، ئەمەش بەهۆی لەناوچوونی ژمارەیەکی زۆریان بەهۆی کەمیی ئاو و وشکەساڵییەوە... لەگەڵ گەیشتنی بارودۆخی زۆنگاوەکان بە ئاستێکی زۆر خراپ، بەهۆی کەمیی لێشاوی ئاوی ڕووباری فوراتدا، ئەمە بووە هۆی کۆچێکی بەکۆمەڵی دانیشتوانی زۆنگاوەکان و گامێشەکانیان بەرەو ئێران لە ڕێگەی زۆنگاوە ڕۆژهەڵاتییەکانەوە، یان بەرەو شارەکانی دیکەی عێراق لە دەوروبەری پایتەخت بەغدا و پارێزگاکانی تری ناوەڕاست و باکوور (٨٦).

دەرئەنجام:

ئاو توخمێکی چارەنووسساز دەبێت لە داهاتوودا لە هەر ستراتیژییەکی نێودەوڵەتیدا، هەروەها ڕۆڵێکی سەرەکی دەبێت لە دووبارە دابەشکردنەوەی نەخشەی دەسەڵاتی سیاسی لە ناوچەکەدا، بەمەش ئەو وڵاتانەی سەرچاوەی ئاوی بەردەستیان هەیە دەبنە هێزێکی نوێ و کاریگەری سیاسی لە ناوچەکەدا . لە ڕووی ئابوورییەوە پێشبینی دەکرێت ئاو ببێتە کاڵایەک کە وەک نەوت کڕین و فرۆشتن پێبکرێت. هەروەها پێشبینی دەکرێت قەیرانی خۆراک زیاتر بێت و گەورەترین مەترسی دروست بکات. هەموو ئەم دەرئەنجامە نەرێنیانە لە ئەنجامی زیادبوونی قەیرانی ئاو لە ڕووباری فورات و کەمبوونەوەی بڕی ئاو بۆ ناو خاکی عێراق لە وڵاتانی سەرەوەی ڕووباری فورات، بەتایبەتی تورکیا، بەتایبەتی کاتێک پرۆژەی باشووری ڕۆژهەڵاتی ئەنادۆ GAPجێبەجێ کرد کە بە پرۆژەیەکی گەشەپێدانی فرە لایەن دادەنرێت. لەم و چوارچێوە یە دا عێراق ڕایگە یاند کە ئەم پرۆژە یە بۆتە هۆی دابە زینی ئاستی ئاوی ڕووباری فورات. لەبەر ڕۆشنایی ئەوانەی کە باسمان کردن، دەتوانرێت بگەینە هەندێك دەرئەنجام کە بەم شێوەیەی خوارەوە.

١- ئامانجی تورکیا لە پرۆژە ئاوییەکانیدا گەشەپێدانی ئابوری و کشتوکاڵی و سەقامگیری سیاسی بەدیبهێنێت، بەتایبەتی لەو ناوچانەی کە نائارامی سیاسییان بەخۆیەوە بینیوە.

٢- نەبوونی سەرچاوەی وزەی سروشتی لە تورکیدا ، کە بڕبڕەی پشتی گەشەپێدانی ئەو وڵاتە دادەنرێت ، ئەمەیش وای لێکردووە کە ئاو وەک کارتێکی براوە بەکار بهێنێت بۆ بەدەستهێنانی بەرژەوەندی سیاسی و ئابووری لە وڵاتی خوارووی عێراق کە خاوەنی سەرچاوەی سروشتی گەورەی (نەوت و گاز) یە. ئەمە لە لێدوانەکانی بەرپرسانی تورکیا دەردەکەوێت سەبارەت بە پێویستی گواستنەوەی وزەی هەرزان بۆ تورکیا لە بەرامبەر ڕێگەدان بە ئاو بەرەو عێراق.

٣- کەمبوونەوەی بڕی ئاوی ڕژاو بۆ عێراق ، وبەرزبوونەوەی ڕێژەی سوێری ئاوی ئاودێریەوە بۆتە هۆی لەدەستدانی ٤٠٪ زەوییە کشتوکاڵییەکان، لەگەڵ زیادبوونی دروستکردنی بەنداو و ئەمبارەکان لە سەرەوەی ڕووبارەکانی دیجلە و فورات، بڕی ئەو ئاوەی دەڕژێتە ناو عێراقەوە کەم دەبێتە لە بەرامبەردا ئەمە دەبێتە هۆی زیادبوونی لەدەستدانی زەوییە کشتوکاڵییە بەرهەمدارەکان ، کە کاریگەری نەرێنی دەبێت لەسەر بژێوی دانیشتوان و کۆچکردنی جوتیاران و هەڕەشە کردن لە ئاسایشی خۆراکی نیشتمانی.

٤ - دەستپێکردنی پرۆژە ئاوییە گەورەکانی تورکیا لەسەر ڕووباری فورات و دیجلە زیانی بە ژێرخانی ئاوی عێراق گەیاندووە، ئەمەش کاریگەری نەرێنی لەسەر بەردەوامیی و کارکردن و کارامەیی دروستکردووە. زۆربەی ئەم پرۆژانە بە تەواوی یان بەشێکی کارکردنیان وەستاوە، وەک ئەوەی لە ساڵی ١٩٩٠دا ڕوویدا کاتێک هەندێک وێستگەی بەرهەمێنانی وزەی کارۆئاوی لە عێراقدا بەهۆی دابەزینی ئاستی ئاوی ڕووباری فورات لە کارکەوتن . ئەمەش بووەتە هۆی ڕاگرتنی پرۆژە ئابووری و ژێرخانییە گرنگەکان کە پشت بە وزە دەبەستن بۆجێبەجێکردنی کارەکانیان.

٥- کوالێتی ئاوی هاتوو بۆ ناو عێراق بە هۆی پیسبوونی زۆرەوە بەرەو خراپی دەڕوات. پیسبوون هەرەشە لەو ناوچانە دەکات کە ڕووبارەکە پێیدا تێدەپەڕێت، بەتایبەتی ناوچەی خوارەوەی فورات (ناوچەی فوراتی ناوەڕاست). پاشماوەی چارەسەرنەکراو کە لەلایەن پرۆژە پیشەسازی و کشتوکاڵییەکانی تورکیاوە کە لەسەر ڕووباری فورات دورستکراون، فڕێدەدرێنە ناو ڕووبارەکەوە، دەبێتە هۆی پیسبوونی ئاوەکە.

٦ - کەمبوونەوەی ئاوی ڕووباری فورات کە دەبێتە هۆی پاشەکشەیەکی هێواش وبەردەوام بەرەو وشکبوون گرنگترین سیستەمی هایدرۆلۆجی و ژینگەیی و کەلتووری کەبریتییە لە زەنگاوەکانی باشوور ئەمش هاوکات بوو لە گەڵ تەشەنەکردنی دیادەی بیابانبوون بە شێوەیەکی بەرفراوان ، کەمبوونەوەی ڕووبەری سەوزایی، لەدەستدانی بەرچاوی فرە جۆرییە زیندەییەی کە بە درێژای هەزاران ساڵ دورست بووە ؛ جگە لەوەی بنەما سەرەکییەکانی ژیان لە ناوچە گوندنشینەکان، کە پشت بە سەرچاوە ئاوی و کشتوکاڵییەکان دەبەستن، تووشی دارمان بوون.

ڕاسپاردەکان

١- چالاککردنی چوارچێوەیەکی گشتگیر بۆ هاریکاری دامەزراوەیی نێوان عێراق و تورکیا بە کارکردن بۆ چەسپاندنی پەیوەندییە دووقۆڵییە بەهێزەکان لەڕێگەی کەڵک وەرگرتن لە قەبارەی ئاڵوگۆڕی ئابووری و وابەستەیی سیاسی بۆ ئەنجامدانی ڕێککەوتننامەیک بە ئامانجی دیاریکردنی سەرچاوە ئاوییەکانی عێراق و گەیشتن بە بەکارهێنانی ئاوی گونجاو و دادپەروەرانە.

٢- پابەندبوون بە ڕێسا و ڕێکارە پێویستەکان بۆ پاراستنی ژینگەی ڕووبارەکان، لەوانە ڕێوشوێنی پێویست بۆ ڕێگریکردن و بەرەنگاربوونەوەی پیسبوونی ئاوی ڕووبارەکان کە لە ئەنجامی ئاودێری و پرۆژە کشتوکاڵییەکان و پاشماوەی تردا دروست دەبێت.

٣- ڕەتکردنەوەی بیرۆکەی تەماشاکردنی ئاوە نێودەوڵەتییە هاوبەشەکان وەکو کاڵایەکی ئابووری، چونکە ئەمە پێشێلکردنی پەیڕەوی ناوخۆی یاسا نێودەوڵەتییەکانە.

٤- ئاڵوگۆڕی زانیاری هایدرۆلۆجی و کەشوهەوا لەنێوان عێراق و تورکیا بەمەبەستی تێگەیشتنی تەواو لەبارەی پلانە ستراتیژی داهاتووەکانیان بۆ دروستکردنی دامەزراوەکانی سەرچاوەی ئاو لەسەر ڕووبارە هاوبەشەکان و جەختکردنەوە لەسەر پێویستی وەرگرتنی ڕەزامەندی عێراق بۆ پلانی جێبەجێکردنی پرۆژەکانی داهاتوو لەسەر ڕووبارەکانی دیجلە و فورات بەهۆی کاریگەرییان لەسەر چەندێتی و چۆنیەتی ئەو ئاوەی کە دەگاتە عێراق .

٥ - هەوڵدان بۆ چالاککردنی هاوکاری نێودەوڵەتی بۆ کەمکردنەوەی کێبڕکێ لەسەر کەمی ئاو و دۆزینەوەی ڕێگەیەکی کاریگەر بۆ بەڕێوەبردنی سەرچاوەکانی ئاوی هاوبەش لەنێوان وڵاتانی هاوسنووری ڕووبارەکانی دیجلە و فورات و گەیشتن بە دابەشکردنێکی دادپەروەرانە و یەکسانی ئاو و هەروەها بەکارهێنانی میکانیزمی مۆدێرن بۆ سوود وەرگرتن لە سەرچاوەکانی ئاو و دامەزراندنی سیستەمی ناوچەیی بۆ بەڕێوەبردنیان.

٦ - کارکردن نۆژەنکردنەو چاکردنی بەنداوە دامەزراوەکان و تەواوکردنی ئەو بەنداوانەی کە پلانیان داناوە لە عێراق دروست بکرێن بە مەبەستی ئەمبارکردنی ئاو و دابینکردنی بەپێی خواست و جێبەجێکردنی تۆڕی مۆدێرن بۆ ئاودێری و ئاوەڕۆ و دانانی ئامێری کۆنترۆڵی مۆدێرن لەسەر ئاوی ڕووبارەکان و پاراستنی بڕی ئاوی ئەمبارکراو لە دەریاچەکان و بەنداوەکان.

پەراوێز

(١) لعجال. ليلى و ازروال، يوسف ، العلاقات الماءية التركية -العراقية بين الصراع والتعاون ، المجلة الجزائرية للأمن والتنمية ، المجلد ١١،العدد ٢، ٢٠٢٢، ص١٧١.

(٢) تغوج، رعد خالد ، متغير المياه في الاستراتيجية التركية الصراع على نهري دجلة والفرات، تاريخ الزيارة٢٢/١١/٢٠٢٥، الحوار المتمدن، ١٩/٥/٢٠١٦، https://m.ahewar.org/s.asp?aid=517571&r=0

(٣) الاسدي ، تمارا كاظم ، السياسة المائية التركية تجاه العراق للفترة من ٢٠٠٠-٢٠٢٠، المركز الديمقراطي العربي ،٢٠٢١، ص ٦-٩.

(٤) عبدالله ، علي ياسين، التوجهات الحديثة في الاستراتيجية الماءية بين العراق سوريا وتركيا، مجلة ديالى ،العدد ٣٨، ٢٠٠٩، ص ٤٢٥.

(٥) تغوج، رعد خالد ، مصدر سابق، بلا صفحة.

(٦) خدام ،منذر، الأمن المائي - الواقع والتحديات، بيروت، مركز دراسات الوحدة العربية، ٢٠٠٣ ، ص ١٧٧.

(٧) جديع، يحيى حسن ، تأثير المشاريع المائية والتركية والإيرانية في حوض دجلة والفرات على استحقاق العراق المائية في منظو القانون الدولي ،أربيل، هاتريك للنشر والتوزيع ، ٢٠٢٣ ، ص ٤٧ .

(٨) وهاب، أمال ، السياسة الدولية والإقليمية للمياه المشتركة دراسة حالة اليسو التركي ، المجلة كلية القانون للعلوم القانونيه والسياسية ، جامعة كركوك ، مجاد٣، العدد ١٠، ٢٠١٤ ، ص ٢٤٥ .

(٩) محمد ، داليا إسماعيل المياه والعلاقات الدولية دراسة في أثر أزمة المياه على طبيعة ونمط العلاقات العربية التركية، القاهرة، مكتبة مدبولي، ٢٠٠٦ ، ص ٣٤ .

(١٠) مخيمر، سامر، حجازي، خالد، ١٩٩٦، أزمة المياه في المنطقة العربية الحقائق والبدائل الكويت ، عالم المعرفة ، ص٧٦-٧٧ .

(١١) صبحي ،فاروق صبحي، سياسة تركيا الماءية حيال العراق وأثرها في تطور العلاقات الثنائية ، مجلةخ كلية القانون للعلوم القانونية والسياسية –جامعة كركوك ، المجلد ٤، العدد ١٣ ، ٢٠١٥ .ص ٤٩٨.

(١٢) مخيمر، سامر، حجازي، خالد، مصدر سابق ، ص٧٦-٧٧ .

(13) www.gap.gov.tr//, South Eastern Anatolia Project / Englis /General Information:" History of South Eastern Anatolia Project (GAP)", p.1.

(١٤) العباسي، ريان ذنون محمود، " الاثار الاقتصادية والبيئية لمشروع جنوب شرقي الاناضول على سوريا والعراق" ، جامعة موصل مركز دراسات الإقليمية ،المجلد ٢ ، العدد ٤ ، ٣١ كانون الأول -٢٠٠٥ ، ص٧.

(15) John Kolars, "The Hydro Imperative of Turkey Search for Energy", The Middle East Journal, Vol. 40, No.1, 1986, P.18.

(16) Arda Bilgen ,2018, 1977'DEN 2017'YE GÜNEYDOĞU ANADOLU PROJESİ (GAP): GAP'IN 40 YILI ÜZERİNE NİTEL VE ÇOK BOYUTLU BİR DEĞERLENDİRME, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, Cilt 73, No. 3 ,s. 815.

(17) Qaraman M. Hasan IWA, Sarkawt Ghazi Salar, Durgeshree Raman, 2023 , When the law is unclear. challenges and opportunities for data and information exchange in the Tigris-Euphrates and Indus river basins, Official Journal of the World Water Council,vol.25,No.8,p.782.

(١٨) السبعاوي , عوني عبد الرحمن ، ١٩٩٧ ، إسرائيل ومشاريع المياه التركية مستقبل الجوار المائي العربي، الطبعة الأولى دراسات إستراتيجية العدد (١٠) مركز الإمارات للدراسات والبحوث الإستراتيجية ، د.م، ص ١٦

(19) Balat , Mustafa ," Southeastern Anatolia Project (GAP) of Turkey and Regional Development "Applications, ENERGY EXPLORATION & EXPLOITATION, Volume 21 Numbers 5 & 6.2003,p.393.

(20) Alkhafaji , Hayder , 2018 ,Iraq's Water Crisis Challenges and Solutions , Al-Bayan Center for Planning and Studies Baghdad , p.7.

(٢١) الزەميرى، عيماد، ٢٠١٥ ، توركيا و خۆرهەلاتى ناوەراست، وە: شاناز رەمزى هيرانى، چ١ ، سلێمانى، چابەمەنى گەنج،ص١٠٦ .

(٢٢) النعيمي، احد نوري ، العلاقات العراقية –التركية الواقع والمستقبل ، عمان، دار وهران ، ص.٢٦.

(٢٣) عبدالله ،علي عبد الحسين ،الفرص الضائعة أمام العراق في مياه الدجلة والفرات، مجلة السياسية والدولية ،العدد ٣٠، جامعة المستنصرية كلية العلوم السياسية ،ص.٤٨.

(٢٤) سمايل، بوتان مصطفى، ، قضايا العلاقات التركية-العراقية (قضية المياه نموذجا)، رسالة ماجستير،جامعة الشرق الأدنى ، كلية العلوم الاقتصادية والإدارية، ٢٠٢١ ،ص.٥٧.

(٢٥) الدجيلي،جعفر باقر، ٢٠١١،الأمن المائي والغذائي لإقطار المشرق العربي،مجلة الإدارة والاقتصاد ، السنة الرابعة والثلاثون -العدد التسعون، ٢٠١١ ، ص.٩.

(٢٦) سعدون، هادي فيصل ، "الامن المائي العراقي واثره في قوة الدولة (دراسة جغرافيا)"، مجلة بيت الحكمة ، كلية التربية البنات ، العدد،٢٨ السنة الثانية عشر، جزء الرابع، ٢٠٢٥ ، ص.٥٢٨.

(٢٧) ناجي، سارة حامد، سياسة تركيا المائية تجاه العراق بعد عام ٢٠١٤، مجلة دراسات دولية ،العدد ٩٩، ٢٠٢٥، ص.٦٨١.

(٢٨) نەقشبەندى، ئازاد محەمەد ئەمين، ، پرۆژەى گاب GAP وكاريگەرێتى لە سەر ناوچەكەو كوردستان ، هەولێر ، زانكوى سەلاحەددين،٢٠٠٣ ، ص.٣٤.

(٢٩) ظاهر، سعدون شلال و ،حميد علياءمعطى و الاخرون، ، أثر السياسة المائية التركية على نقص المياه العراقية السطحية ، مجلة البحوث الجغرافية، جامعة الكوفة ، العدد ١٥ ، ٢٠١٢ ،ص. ٤٠١ .

(٣٠) الناصح،احمدكامل حسن، ، اثر السياسة المائية التركية على التنمية الزراعية بالعراق للفترة من ١٩٩٠-٢٠٠٦، مجلة العلوم الاقتصادية والإدارية – جامعة بغداد ،المجلد ١٥، العدد ٥٣، ٢٠٠٩ ،ص.١٧٥.

(٣١) رضوان، وليد، مشكلة المياه بين سوريا وتركيا، ط١ ، بيروت ، شركة المطبوعات للتوزيع والنشر ، ٢٠٠٦ ، ص٨٤ .

(٣٢) جريدة الاهرام المسائية، العدد ٣٤٨٢ في ٢٠٠٠/١١/٨

(33) Brewda , Joseph," The Economic Development of Turkey is the key Peace," EIR, Vol. 26, No.: 16, April 16, 1999,p.50.

(34) Kolars, John F, Mitchell , William A, 1991, The Euphrates River and the Southeast Anatolia Development Project , United States of America , SOUTHERN ILLINOIS UNIVERSITY PRESS,. ,p.38.

(٣٥) إسماعيل ،سليمان عبدالله، ٢٠٠٤ ، السياسة المائية لد ول حوضي دجلة والفرات وانعكاساتها على القضية الكوردية ، السليمانية، مركز كردستانللدراسات الاستراتيجية ،ص٨٨

(٣٦) الدراجي ، حنان طاهر حمد،٢٠٢١، السياسة المائية في العراق بعد عام ٢٠٠٣، دراسة في الأثر والسلوك ، رسالة ماجستير ، جامعة المستنصرية -كلية العلوم السياسية ،ص.٥١.

(٣٧) الجبوري، نور عبد الباسط عبد العزيز، ، النظام القانوني لأنهار الدولية ودوره في حل النزاعات بين الدول نهري دجلة والفرات نموذجا، أربيل، مطبعة هاتريك،٢٠٢٣ ، ص ١٦٦ .

(٣٨) نەقشبەندى، ئازاد مەحەمەد ئەمين ، سەرچاوەى پێشوو ،ل ٣٤.

(٣٩) علي، سليم كاطع، ٢٠٢٤ ، سياسة تركيا المائية وإنعكاساتها على الأمن الوطني العراقي ، مجلة دراسات الدولية، العدد ٩٩ ، ص.١٧.

Journal Of Babylon Center For Humanities Studies 2026 Volume :16 Issue : 5
(ISSN): 2227-2895 (Print) (E-ISSN):2313-0059 (Online)

(40) Ozis, Unal," The Development Plan for the Lower. Euphrates Basin In Turkey", Natural Resources And Development, Institute for Co-Operation, Germany, Vol.:16, 1982, P. 77.

(٤١) عبدالكريم ،مؤيد عبد اللطيف ،، السياسة المائية التركية إزاء دول الجوار سوريا والعراق بعد العام ٢٠٠٢ سد اليسو انموذجا ، رسالة ماجستير ، معهد العلمين للدراسات العليا ، ٢٠٢١ ،ص.٩١.

(٤٢) العباسي، ريان ذنون محمود ،، مشروع الاناضول وتأثيره على العلاقات العربية-التركية،أطروحة دكتورا ،كلية التربية-جامعة موصل ، ٢٠٠٤ ،ص.٤٣.

(٤٣) المجذوب، طارق، العلاقات العربية-التركية الراهنة (التعاون العربي التركي في مجال مشاريع النية التحتية : المياه والطاقة الكهربائية) ، مجلة المستقبل العربي ، العدد ١٨٨ ،تشرين ١٩٩٤ ، بيروت ، ص ٨٨.

(٤٤) دمشقية ، غسان، ، أزمة المياه والصراع في المنطقة العربية، ط١ ، دمشق ، الأهالي، ١٩٩٤ ، ص٢٨.

(٤٥) وزارة الخارجية التركية،إدارة مجاري المياه الإقليمية والعابرة للحدود، قضايا المياه بين تركيا وسوريا والعراق، (د.م.)، ص١٧

(٤٦) شعبان،إسماعيل و مرشحة، محمود، والاخرون ، المشاريع المائية التركية المقامة على نهر الفرات وتأثيرها على سوريا ، مجلة جامعة تشرين للدراسات والبحوث العلمية ، المجلد ٢٩،العدد ٤ ، ص.١٢٠ .

(٤٧) العباسي، ريان ذنون محمود ، مشروع الاناضول وتأثيره على العلاقات العربية-التركية،مصدرسابق،ص.٤٦ ؛ الموعد ،حمد سعيد ، ١٩٩٠ ، حرب المياه في الشرق الأوسط ، ط١ ، دمشق ، دار كنعان ، ص ١٥٩ .

(٤٨) نەقشبەندی، ئازاد محەمەد ئەمین ، سەرچاوەی پێشوو، ل٣٧ .

(٤٩) منصور، عبدالعزيز، شحاتة، ٢٠٠٠، المسالة المائية في السياسة السورية تجاه تركيا ، مركز دراسات الوحدة العربية ط١ ، بيروت، ص.١٦٨-١٦٩.

(٥٠) عبد القادر ، بديعة سليمان، المشاريع الماءية التركية المقامه على نهر الفرات وتأثيرها السلبي على العراق وسوريا، مجلة العلوم السياسية -جامعة تكريت، العدد ١٦، ٢٠١٩،ص ٢٣٨

(51) MEDZINI , ARNON ,1994, THE EUPHRATES RIVER: AN ANALYSIS OF A SHARED RIVER SYSTEM IN THE MIDDLE EAST , SCHOOL OF ORIENTAL AND AFRICAN STUDIES-UNIVERSITY OF LONDON,p. 79.)

(٥٢) حسن، كمال عبدالله ،، استراتيجية تركيا المائية في مطلع القرن الحادي والعشرين ، مجلد ه ، العدد ١٦، مجلة القانون للعلوم القانونية والسياسية ، جامعة كركوك،٢٠١٦ ،ص .٦٥٥ ؛ جريدة الوفد ، مصر، العدد ٤٦٠٠ ، تاريخ ١٩٩٩/ ١١/ ٢١

(٥٣) عطار ، مصطفى عمر. مستقبل استراتيجية تركيا المائية تجاه سوريا والعراق، رسالة ماجستير، كلية العلوم السياسية جامعة السليمانية، العراق، ٢٠١٨ ، ص٨٠ .

(٥٤) حامد عبيد حداد المشاريع المائية التركية في حوضي دجلة والفرات: الأهداف والنوايا، مجلة العلوم الاقتصادية والإدارية مجلد ١٨ العدد ٦٥ ، فلسطين ، مركز القومي للبحوث، ٢٠١٢، ص٢٧٧.

(٥٥) إبراهيم خليل العلاف، ،مشكلة المياه والموارد المائية في الشرق الأوسط ،الموصل: دار أبن الأثير للطباعة والنشر، ٢٠٠٥ ،ص٢٩ .

(٥٦) سليمان، حميد فارس حسن، السياسة المائية التركية واثرها على دول الجوار ، رسالة ماجستير، كلية العلوم السياسية – جامعة بغداد، ٢٠٠٠ ،ص٩٧ .

(٥٧) وزارة الزراعة والري ، الاضبارة الخاصة بالمفاوضات حول المياه المشتركة ، ١٩٩٢،ص٢٥ .

(٥٨) مايكل كلير:"الحروب على الموارد،دارالكتاب العربي ،"بيروت ، ط ١، ٢٠٠٢،ص٢٠١

(59) YILDIZ, ÖZKAN, GAP İLLERİNDE SOSYAL VE EKONOMİK DÖNÜŞÜM, Gaziantep Üniversitesi i, Ege Academic, 2008, S 289.

(٦٠) المزغبي، فايز، "المياه العربية للكيان الصهيوني عبر خط انابيب تركي" ، مجلة الطليعة العربية ، قبرص، العدد ٢١٨، تموز ١٩٨٧ ، ص١٧.

(٦١) محمد، عربي لادمي ،٢٠١٧، التحول في السياسة الخارجية التركية تجاه العراق ، سوريا والقضية الفلسطينية ١٩٩٠-٢٠١٠، ط١،برلين-المانيا ، المركز الديمقراطي العربي للدراسات الاستراتيجية والسياسية والاقتصادية ، ص ٣٣.

(٦٢) الخزرجي ، حمد جاسم ،٢٠١٩، المتغيرات المؤثرة في العلاقات بين جمهورية العراق والجمهورية تركيا ، مركز دراسات الاستراتيجية -جامعة كربلاء ، بلا صفحة .

(64) Erhan, Selahattin, "The Social Structure in The GAP Region and its Evolution",water Res0urces Development ,vol.13,No.4., p. 515-516.

(٦٥) شعبان، اسماعيل و مرشحة ، محمود وآخرون، مصد سابق ،ص ١٢٤ .

(٦٦) مؤيد عبد اللطيف عبد الكريم ، مصدر سابق ، ص١١٠ .

(٦٧) سفارة الجمهورية العراقية بأنقرة (الدائرة الصحفية)، التقرير الصحفي الأسبوعي (السري) برقم: ص/٥٣ والمؤرخ في ١٩٩٠/٣/١٥ الموجه إلى وزارة الثقافة والأعلام (دائرة الإعلام الخارجي)، سجل وثائق الخارجية العراقية برقم (٣).

(٦٨) الرفاعي، نجلاء ، أطراف الأزمة ، جريدة العالم اليوم ، مصر، العدد ٢٩٧٤، ٢٠٠٠/١١/١،ص١٣. ؛ مصلح ، حسن علي، دراسة اثر أزمة المياه في ظل التغيرات المناخية وانعكاسها على طبيعة ونمط العلاقات العراقية -التركية ،مجلة جامعة تكريت للعلوم الإنسانية المجلد ٢٩، العدد ١٢، ج٢، ٢٠٢٢،ص ١٦٨.

(٦٩) حسين، مصطفى جاسم و حكمت ، سلوى غضنفر، "تحديات الأمن المائي العراقي" ، المجلة السياسية الدولية ، العدد ٥٤، ١٨-٥-٢٠٢٣ ،ص ٦٠

(٧٠) صالح ، شيماء تركان، الأمن المائي العراقي.. بحث في الحقوق وإمكانيات الحلول ، مجلة قضايا سياسية ، العدد ٧٤، ٣١-٩-٢٠٢٣،ص١٥٣.

(٧١) معوض، جلال عبدا الله ،مياه الفرات والعلاقات العربية- التركية، مجلة شؤؤن عربية ،جامعة الدول العربية الأمانة العامة، عدد ٦٥ ،١٩٩١، ص١٣٨ .

(٧٢) عادل ، حسن، ٢٠٢١، أزمة المياه في العراق.. رؤية لحل المشكلات بين الدول المتشاطئة ، مركز البيان للدراسات والتخطيط ، بغداد ،ص ٧. ؛ منخي، سعدية عاكول و الغريري، عبد العباس فضيح ، "اثر السياسات المائية لدول الجوار في وضع البيئة المائية والزراعية في العراق "، مجلة الآداب -جامعة بغداد، العدد ١١٤، ٢٠١٥، ص٣٨٢.

(٧٣) علاء جبار احمد وخضير إبراهيم سلمان، السياسات المائية التركية– السورية وتأثيرها على الواقع المائي في العراق، المجلة السياسية والدولية، العدد ١٨ ، كلية العلوم السياسية، الجامعة المستنصرية، ٢٠١١ ، ص ٣٦٥ .

(٧٤) عليان، محمودعليان، ٢٠١٤ ،المياه العربية من النيل الى الفرات التحديات والاخطار المحيطة ، ط١، بيروت ، مركز الدراسات الوحدة العربية. ص١٣٠.

(٧٥) سلمان خالد جواد، "تأثيرات سياسات دول الجوار على مستقبل الموارد المائية في العراق"، مجلة كلية التربية الاساسية للعلوم التربوية والانسانية، جامعة بابل، العدد ٣٦، كانون الأول ٢٠١٧، ص ٧٢٤-٧٢٥؛ الانصاري ، نظير ،٢٠١٦، السياسات الخاصة بالموارد المائية في العراق ، بغداد ، سلسلة دراسات مركز البيان للدراسات والتخطيط ، العدد ٦ ،ص٥٣.

(٧٦) رشيد، د.عبداللطيف جمال ،٢٠١٧ ، الموارد المائية في العراق ، ط١ مطبعة بيرة ميرد ،سليمانية ،ص ٣٦ .

(٧٧) عبدالله ، علي ياسين،مصدر سابق ، ص٤٣٤.

(٧٨) معوض، جلال عبدا الله ، مصدر سابق ،ص١٣٨ .

(٧٩) ياسين ، بشرى رمضان، اثر السدود والمشاريع الاروائية في أعالي نهري دجلة والفرات على البيئة الزراعية العراقية ، مجلة اداب البصرة، العدد ٦٧، ٢٠١٣،ص١٢٦.

(٨٠) أر، ستار جويس و ستول، دانييل سي، ١٩٩٥، السياسة الامريكية تجاه مصادر المياه في الشرق الأوسط ، ترجمة: محمد الفقير ، ط١، بيروت، المؤسسة العربية ، ص٦.

(٨١) هويش ، كريم جيجان، السدود والمشاريع التركية المقامة على نهر الفرات وأبعادها الجيوستراتيجية على سورية والعراق ، مجلة جامعة الانبار للعلوم الإنسانية ، العدد الأول ، ٢٠١١،ص٥٤ .
(٨٢) القاضي ، علي جبار كريدي و ضيدان غضبان، الآثار البيئية للمشاريع لدول الجوار في ضوء مبدأ حسن الجوار ، مجلة دراسات البصرة ، السنة التاسعة عشرة ، العدد ٦٥، كانون الأول ٢٠٢٤،ص ١٦٢.
(٨٣) يەڵدز، كریم، ٢٠١٨ ، كوردەكانی سووریا نەتەوەیەكی لە بیركراو ، وەرگێرانی، ئەرسلان حەسەن ، سلێمانی ، چپخانەی حەمدی، ص٢٠٢ .
(٨٤) الزهيري ، فلاح خلف كاظم ، إشكاليات المياه وآفاق العلاقات العراقية التركية ما بعد تحرير الموصل ، مجلة روت للعلوم التربوية والاجتماعية ، اكاديمية ريس- تركيا، جزء ٥ ،العدد ٨ ، ٢٠١٨ ،ص ١١٩٣ .
(٨٥) عبد، سلام سالم، السياسية المائية التركية وأثرها على الأمن الغذائي في العراق،مجلة كوفة للاداب ، المجلد ١، العدد ٢٦، مارس ٢٠١٦، ص ٣٩٤ .
(٨٦) الفرطوسي، خالد كاطع ، جاموس مابين النهرين.. هوية واقتصاد ، في كتاب اهوار العراق ثلاث دراسات في البيئة والحيوان والسياحة ، اعداد عبد علي الخفاف، حسين عليوي الزيادي، خالد كاطع الفرطوسي، ط١، لبنان، مركز الرافيدين للحوار ، ٢٠١٩،ص٥٥.

لیستی سەرچاوەكان:

١-بەڵگەنامەكان:

١- سفارة الجمهورية العراقية بأنقرة (الدائرة الصحفية)، التقرير الصحفي الأسبوعي (السري) برقم: ص/٥٣ والمؤرخ في ١٩٩٠/٣/١٥ الموجه إلى وزارة الثقافة والأعلام (دائرة الإعلام الخارجي)، سجل وثائق الخارجية العراقية برقم (٣).

٢ -وزارة الخارجية التركية،إدارة مجاري المياه الإقليمية والعابرة للحدود، قضايا المياه بين تركيا وسوريا والعراق، (د.م.)، ص١٧

٣- وزارة الزراعة والري ، الاضبارة الخاصة بالمفاوضات حول المياه المشتركة ، ١٩٩٢،ص٢٥ .

كتێب بە زمانی عەرەبی:

١-إبراهيم خليل العلاف، ٢٠٠٥ ،مشكلة المياه والموارد المائية في الشرق الأوسط طاء الموصل: دار أبن الأثير للطباعة والنشر، ص٢٩ .

٢-أر، ستار جويس و ستول، دانييل سي، ١٩٩٥، السياسة الامريكية تجاه مصادر المياه في الشرق الأوسط ، ترجمة: محمد الفقير ، ط١، بيروت، المؤسسة العربية ، ص٦.

٣ -إسماعيل، سليمان عبدالله، ٢٠٠٤ ،السياسة المائية لدول حوضي دجلة والفرات وانعكاساتها على القضية الكوردية، سليمانية، مركز كردستان للدراسات الاستراتيجية .

٤ -السبعاوي،عوني عبد الرحمن ، ١٩٩٧ ، إسرائيل ومشاريع المياه التركية مستقبل الجوار المائي العربي، الطبعة الأولى دراسات إستراتيجية العدد (١٠) مركز الإمارات للدراسات والبحوث الإستراتيجية ، د.م، ص ١٦

٥ -الفرطوسي، خالد كاطع ، جاموس مابين النهرين.. هوية واقتصاد ، في كتاب اهوار العراق ثلاث دراسات في البيئة والحيوان والسياحة ، اعداد عبد علي الخفاف، حسين عليوي الزيادي، خالد كاطع الفرطوسي، ط١، لبنان، مركز الرافيدين للحوار ، ٢٠١٩،ص٥٥.

٦- الموعد ،حمد سعيد ، ١٩٩٠ ، حرب المياه في الشرق الأوسط ، ط١ ، دمشق ، دار كنعان ، ص ١٥٩ .

٧- النعيمي، احد نوري ، العلاقات العراقية –التركية الواقع والمستقبل ، عمان، دار وهران ،د.ت

٨- جديع، يحيى حسن ، ٢٠٢٣ ، تأثير المشاريع المائية والتركية والإيرانية في حوض دجلة والفرات على استحقاق العراق المائية في منظو القانون الدولي ،أربيل، هاتريك للنشر والتوزيع

٩-دمشقية، غسان، ١٩٩٤ ، أزمة المياه والصراع في المنطقة العربية ،ط١، دمشق، الأهالي ص.٢٨-٣٠ .

١٠- رشيد، د.عبداللطيف جمال ، ٢٠١٧ ، الموارد المائية في العراق ، ط١ ، مطبعة بيرة ميرد ،سليمانية ،ص ٣٦.

١١- رضوان ،وليد، ٢٠٠٦ ،مشكلة المياه بين سوريا وتركيا،ط١ بيروت ، شركة المطبوعات للتوزيع والنشر ،ص.٨٣ .

١٢- خدام ،منذر، (٢٠٠٣) ،الأمن المائي - الواقع والتحديات، بيروت، مركز دراسات الوحدة العربية، ص ١٧٧.

١٣-عادل ، حسن، ٢٠٢١، أزمة المياه في العراق.. رؤية لحل المشكلات بين الدول المتشائطة ، مركز البيان للدراسات والتخطيط ، بغداد ،ص ٧.

١٤-عليان، محمودعليان، ٢٠١٤ ،المياه العربية من النيل الى الفرات التحديات والاخطار المحيطة ، ط١، بيروت ، مركز الدراسات الوحدة العربية،. ص١٣٠.

١٥- محمد ،داليا إسماعيل (٢٠٠٦). المياه والعلاقات الدولية دراسة في أثر أزمة المياه على طبيعة ونمط العلاقات العربية التركية، القاهرة، مكتبة مدبولي، ص ٣٤ .

١٦- محمد، عربي لادمي ،٢٠١٧، التحول في السياسة الخارجية التركية تجاه العراق ، سوريا والقضية الفلسطينية ١٩٩٠-٢٠١٠، ط١،برلين-المانيا ، المركز الديمقراطي العربي للدراسات الاستراتيجية والسياسية والاقتصادية ، ص ٣٣.

١٧-مخيمر، سامر، حجازي، خالد، أزمة المياه في المنطقة العربية ، الحقائق والبدائل ،عالم المعرفة ، الكويت ١٩٩٦، ص٧٦

١٨- منصور، عبدالعزيز، شحاتة، ٢٠٠٠،المسالة المائية في السياسة السورية تجاه تركيا ، مركز دراسات الوحدة العربية ط١ ، بيروت ص.١٦٨-

١٩-مايكل كلير:"الحروب على الموارد،دارالكتاب العربي ،"بيروت ، ط٢٠٠٢،١،ص٢٠١

کتێب بە زمانی کوردی:

١-الـزەمیری، عیمـاد، ٢٠١٥ ، تورکیـا و خـۆرهەڵاتی ناوەراسـت، وە: شـاناز رەمـزی هـیرانی، چ١ ، سـلێمانی، چاپەمەنی گەنج .

٢-نەقشبەندی، ئازاد محەمەد ئەمین، ٢٠٠٣ ، پرۆژەی گاب GAP وکاریگەرێتی لە سەر ناوچەکەو کوردستان ، هەولێر ، زانکوی سەلاحەددین .

٣-یەڵدز، کریم، ٢٠١٨ ، کوردەکانی سووریا نەتەوەیەکی لە بیرکراو ، وەرگێرانی، ئەرسلان حەسەن ، سلێمانی ، چپخانەی حەمدی .

تێزو نامەکان:

١-الدراجي ، حنان طاهر حمد،٢٠٢١، السياسة المائية في العراق بعد عام ٢٠٠٣، دراسة في الأثر والسلوك ، رسالة ماجستير ، جامعة المستنصرية -كلية العلوم السياسية .

٢-العباسي، ريان ذنون محمود ،٢٠٠٤ ، مشروع الاناضول وتأثيره على العلاقات العربية-التركية،أطروحة دكتورا ،كلية التربية-جامعة موصل .

٣-العساف، بيان ،٢٠٠٥ ، انعكاسات الأمن المائي العربي على الأمن القومي العربي: دراسة حالة عوضي الاردن والرافدين، اطروحة دكتوراه، كلية العلوم السياسية والاعلام الجزائر، ص ٣٥٢ .

٤-سليمان، حميد فارس حسن، السياسة المائية التركية واثرها على دول الجوار ، رسالة ماجستير، كلية العلوم السياسية – جامعة بغداد .

٥-سمايل، بوتان مصطفى، ٢٠٢١ ، قضايا العلاقات التركية-العراقية (قضية المياه نموذجا)، رسالة ماجستير،جامعة الشرق الأدنى ، كلية العلوم الاقتصادية والإدارية .
٦-عبدالكريم ،مؤيد عبد اللطيف ،٢٠٢١، السياسة المائية التركية إزاء دول الجوار سوريا والعراق بعد العام ٢٠٠٢ سد اليسو انموذجا ، رسالة ماجستير ، معهد العلمين للدراسات العليا ، ص.٩١.
٧-عطار ، مصطفى عمر. مستقبل استراتيجية تركيا المائية تجاه سوريا والعراق، رسالة ماجستير، كلية العلوم السياسية جامعة السليمانية، العراق، ٢٠١٨ .

تۆژینەوەكان:

١-الدجيلي،جعفر باقر، ٢٠١١،الأمن المائي والغذائي لإقطار المشرق العربي،مجلة الإدارة والاقتصاد ، السنة الرابعة والثلاثون -العدد التسعون، ص.٩.
٢-الخزرجي ، حمد جاسم ،٢٠١٩، المتغيرات المؤثرة في العلاقات بين جمهورية العراق والجمهورية تركيا ، مركز دراسات الاستراتيجية -جامعة كربلاء
٣- الزهيري ، فلاح خلف كاظم ، إشكاليات المياه وآفاق العلاقات العراقية التركية ما بعد تحرير الموصل ، مجلة روت للعلوم التربوية والاجتماعية ، اكاديمية ريس- تركيا، جزء ٥ ،العدد ٨ ، ٢٠١٨ ،ص ١١٩٣ .
٤-الاسدي ، تمارا كاظم ، السياسة الماءية التركية تجاه العراق للفترة من ٢٠٠٠-٢٠٢٠، المركز الديمقراطي العربي ،٢٠٢١، ص ٦-٩.
٥-القاضي ، علي جبار كريدي و ضيدان غضبان، الآثار البيئية للمشاريع لدول الجوار في ضوء مبدأ حسن الجوار ، مجلة دراسات البصرة ، السنة التاسعة عشرة ، العدد ٦٥، كانون الأول ٢٠٢٤،ص ١٦٢.
٦- الانصاري ، نظير ،٢٠١٦، السياسات الخاصة بالموارد المائية في العراق ، بغداد ، سلسلة دراسات مركز البيان للدراسات والتخطيط ، العدد ٦،ص٥٣.
٧-العباسي، ريان ذنون محمود، " الاثار الاقتصادية والبيئية لمشروع جنوب شرقي الاناضول على سوريا والعراق" ، جامعة موصل مركز دراسات الإقليمية ،المجلد ٢ ، العدد ٤ ، ٣١ كانون الأول -٢٠٠٥ ، ص٧.
٨- المجذوب، طارق، العلاقات العربية-التركية الراهنة (التعاون العربي التركي في مجال مشاريع النية التحتية : المياه والطاقة الكهربائية) ، مجلة المستقبل العربي ، العدد ١٨٨ ،تشرين ١٩٩٤ ، بيروت ، ص ٨٨.
٩-المزغبي، فايز، "المياه العربية للكيان الصهيوني عبر خط انابيب تركي" ، مجلة الطليعة العربية ، قبرص، العدد ٢١٨، تموز ١٩٨٧ ، ص١٧.
١٠- الناصح،احمدكامل حسن، ٢٠٠٩، اثر السياسة المائية التركية على التنمية الزراعية بالعراق للفترة من ١٩٩٠-٢٠٠٦، مجلة العلوم الاقتصادية والإدارية – جامعة بغداد ،المجلد ١٥، العدد ٥٣،ص.١٧٥.
١١- الياسري ،فاضل حسن كطافة ، متغير المياه في العلاقات المكانية بين العراق ودول الجوار (سوريا - تركيا) ،مجلة جامعة كربلاء العلمية - المجلد الرابع عشر - العدد الأول / إنساني / ٢٠١٦ ،ص١٠٠
١٢- تغوج، رعد خالد ، متغير المياه في الاستراتيجية التركية الصراع على نهري دجلة والفرات، تاريخ الزيارة٢٢/١١/٢٠٢٥ ، الحوار المتمدن، ١٩/٥/٢٠١٦، https://m.ahewar.org/s.asp?aid=517571&r=0
١٣- حامد عبيد حداد المشاريع المائية التركية في حوضي دجلة والفرات: الأهداف والنوايا، مجلة العلوم الاقتصادية والإدارية مجلد (١٨)، العدد (٦٥)، (فلسطين مركز القومي للبحوث، ٢٠١٢م)، ص٢٧٧ .
١٤- حسين، مصطفى جاسم و حكمت ، سلوى غضنفر، "تحديات الأمن المائي العراقي" ، المجلة السياسية الدولية ، العدد ٥٤، ١٨-٥-٢٠٢٣ ،ص ٦٠
١٥-حسن، كمال عبدالله ،٢٠١٦، استراتيجية تركيا المائية في مطلع القرن الحادي والعشرين ، مجلد ه ، العدد ١٦، مجلة القانون للعلوم القانونية والسياسية ، جامعة كركوك،ص ٦٥٥. ؛

١٧- شعبان،إسماعيل و مرشحة، محمود، والاخرون ، المشاريع المائية التركية المقامة على نهر الفرات وتأثيرها على سوريا ، مجلة جامعة تشرين للدراسات والبحوث العلمية ، المجلد ٢٩،العدد ٤ ، ص.١٢٠ .
١٨-سلمان خالد جواد، "تأثيرات سياسات دول الجوار على مستقبل الموارد المائية في العراق"، مجلة كلية التربية الاساسية للعلوم التربوية والانسانية، جامعة بابل، العدد ٣٦، كانون الأول ٢٠١٧، ص ٧٢٤-٧٢٥.
١٩-سعدون، هادي فيصل ، "الامن المائي العراقي واثره في قوة الدولة (دراسة جغرافيا)"، مجلة بيت الحكمة ، كلية التربية البنات ، العدد،٢٨ السنة الثانية عشر، جزء الرابع، ٢٠٢٥ ، ص.٥٢٨.
٢٠- صالح ، شيماء تركان، الأمن المائي العراقي.. بحث في الحقوق وإمكانيات الحلول ، مجلة قضايا سياسية ، العدد ٧٤، ٣١-٩-٢٠٢٣،ص١٥٣.
٢١- صبحي ،فاروق صبحي، سياسة تركيا الماءية حيال العراق وأثرها في تطور العلاقات الثنائية ، مجلةخ كلية القانون للعلوم القانونية والسياسية –جامعة كركوك ، المجلد ٤، العدد ١٣ ، ٢٠١٥ .ص ٤٩٨.
٢٢- ظاهر، سعدون شلال و ،حميد علياءمعطى و الاخرون، ٢٠١٢ ، أثر السياسة المائية التركية على نقص المياه العراقية السطحية ، مجلة البحوث الجغرافية، جامعة الكوفة ، العدد ١٥ ،ص. ٤٠١ .
٢٣- عادل ، حسن، ٢٠٢١، أزمة المياه في العراق.. رؤية لحل المشكلات بين الدول المتشائطة ، مركز البيان للدراسات والتخطيط ، بغداد ،ص ٧. ؛
٢٤- عبد القادر ، بديعة سليمان، المشاريع الماءية التركية المقامه على نهر الفرات وتأثيرها السلبي على العراق وسوريا، مجلة العلوم السياسية -جامعة تكريت، العدد ١٦، ٢٠١٩،ص ٢٣٨
٢٥- عبد، سلام سالم، السياسة المائية التركية وأثرها على الأمن الغذائي في العراق،مجلة كوفة للاداب ، المجلد ١، العدد ٢٦، مارس ٢٠١٦، ص ٣٩٤ .
٢٦-عبدالله ، علي ياسين، التوجهات الحديثة في الاستراتيجية الماءية بين العراق سوريا وتركيا، مجلة ديالى ،العدد ٣٨، ٢٠٠٩، ص ٤٢٥.
٢٧- عبدالله ،علي عبد الحسين ،الفرص الضائعة أمام العراق في مياه الدجلة والفرات، مجلة السياسية والدولية ،العدد ٣٠، جامعة المستنصرية كلية العلوم السياسية ،ص.٤٨.
٢٨- علاء جبار احمد وخضير إبراهيم سلمان، السياسات المائية التركية– السورية وتأثيرها على الواقع المائي في العراق، المجلة السياسية والدولية، العدد ١٨ ، كلية العلوم السياسية، الجامعة المستنصرية، ٢٠١١ ، ص ٣٦٥ .
٢٩- علي، سليم كاطع، ٢٠٢٤ ،" سياسة تركيا المائية وإنعكاساتها على الأمن الوطني العراقي" ، مجلة دراسات الدولية، العدد ٩٩ ، ص.١٧.
٣٠- لعجال. ليلى و ازروال، يوسف ، العلاقات الماءية التركية -العراقية بين الصراع والتعاون ، المجلة الجزائرية للأمن والتنمية ، المجلد ١١،العدد ٢، ٢٠٢٢، ص١٧١.
٣١- مصلح ، حسن علي، دراسة اثر أزمة المياه في ظل التغيرات المناخية وانعكاسها على طبيعة ونمط العلاقات العراقية -التركية ،مجلة جامعة تكريت للعلوم الإنسانية المجلد ٢٩، العدد ١٢، ج٢، ٢٠٢٢،ص ١٦٨.
٣١- معوض ،جلال عبداللة ، مياه الفرات والعلاقات العربية- التركية، مجلة شؤؤن عربية ،جامعة الدول العربية الأمانة العامة، عدد ٦٥ ،١٩٩١ ،ص. ٩٢-١١٢.
٣٢- -منخي، سعدية عاكول و الغريري، عبد العباس فضيح ، "اثر السياسات المائية لدول الجوار في وضع البيئة المائية والزراعية في العراق "، مجلة الآداب -جامعة بغداد، العدد ١١٤،
٣٣- ناجى، سارة حامد، سياسة تركيا المائية تجاه العراق بعد عام ٢٠١٤، ٢٠٢٥، مجلة دراسات دولية ،العدد ٩٩،ص.٦٨١.

٣٤- وهاب، أمال ، ٢٠١٤ ، " السياسة الدولية والإقليمية للمياه المشتركة دراسة حالة اليسو التركي" ، المجلة كلية القانون للعلوم القانونيه والسياسية ، جامعة كركوك ، مجاد٣، العدد ١٠، ص ٢٤٥ .
٣٥- هويش ، كريم جيجان، السدود والمشاريع التركية المقامة على نهر الفرات وأبعادها الجيوستراتيجية على سورية والعراق ، مجلة جامعة الانبار للعلوم الإنسانية ، العدد الأول ، ٢٠١١،ص٥٤ .
٣٦- ياسين ، بشرى رمضان، اثر السدود والمشاريع الارواءية في أعالي نهري دجلة والفرات على البيئة الزراعية العراقية ، مجلة اداب البصرة، العدد ٦٧، ٢٠١٣،ص١٢٦.

رۆژنامەکان:

١-جريدة العالم اليوم ، مصر، العدد ٢٩٧٤، ١/١١/٢٠٠٠،ص١٣.
٢- جريدة الوفد ، مصر، العدد ٤٦٠٠ ، تاريخ ١٩٩٩/ ١١/ ٢١
٣- جريدة الاهرام المسائية، العدد ٣٤٨٢ في ٢٠٠٠/١١/٨

کتێب بە زمانی ئینگلیزی:

1-Arda Bilgen ,2018, 1977'DEN 2017'YE GÜNEYDOĞU ANADOLU PROJESİ (GAP): GAP'IN 40 YILI ÜZERİNE NİTEL VE ÇOK BOYUTLU BİR DEĞERLENDİRME, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, Cilt 73, No. 3 ,s. 815.
2- Alkhafaji , Hayder , 2018 ,Iraq's Water Crisis Challenges and Solutions , Al-Bayan Center for Planning and Studies Baghdad , p.7.
3- Brewda , Joseph," The Economic Development of Turkey is the key Peace," EIR, Vol. 26, No.: 16, April 16, 1999,p.50
4-Erhan, Selahattin, "The Social Structure in The GAP Region and its Evolution",water Res0urces Development ,vol.13,No.4., p. 515-516 .
YILDIZ, ÖZKAN, GAP İLLERİNDE SOSYAL VE EKONOMİK DÖNÜŞÜM, Gaziantep Üniversitesi i, Ege Academic, 2008, S 289 .

5-Balat , Mustafa ,” Southeastern Anatolia Project (GAP) of Turkey and Regional Development “Applications, ENERGY EXPLORATION & EXPLOITATION, Volume 21 Numbers 5 & 6.2003,p.393.

6-John Kolars, "The Hydro Imperative of Turkey Search for Energy", The Middle East Journal, Vol. 40, No.1, 1986, P.18.

7- Kolars, John F, Mitchell , William A, 1991, The Euphrates River and the Southeast Anatolia Development Project , United States of America , SOUTHERN ILLINOIS UNIVERSITY PRESS,. ,p.38.

8- Ozis, Unal," The Development Plan for the Lower. Euphrates Basin In Turkey", Natural Resources And Development, Institute for Co-Operation, Germany, Vol.:16, 1982, P. 77.

9MEDZINI , ARNON ,1994, THE EUPHRATES RIVER: AN ANALYSIS OF A SHARED RIVER SYSTEM IN THE MIDDLE EAST , SCHOOL OF ORIENTAL AND AFRICAN STUDIES- UNIVERSITY OF LONDON,p. 79 .

10-Qaraman M. Hasan IWA, Sarkawt Ghazi Salar, Durgeshree Raman, 2023 , When the law is unclear. challenges and opportunities for data and information exchange in the Tigris-Euphrates and Indus river basins, Official Journal of the World Water Council,vol.25,No.8,p.782.

11- www.gap.gov.tr//, South Eastern Anatolia Project / Englis /General Information:" History of South Eastern Anatolia Project (GAP)", p.1 .

List of sources:

1- Documents:

1- Embassy of the Republic of Iraq in Ankara (Press Office), Weekly Press Report (Confidential) No. 53, dated March 15, 1990, addressed to the Ministry of Culture and Information (Department of Foreign Media), Iraqi Foreign Ministry Documents Register No. (3).

2- Turkish Ministry of Foreign Affairs, Department of Territorial and Transboundary Watercourses, Water Issues between Turkey, Syria, and Iraq, (n.p.), p. 17.

3- Ministry of Agriculture and Irrigation, File on Negotiations Concerning Shared Waters, 1992, p. 25.

Books in Arabic:

1- Ibrahim Khalil Al-Allaf, 2005, The Problem of Water and Water Resources in the Middle East, Mosul: Ibn Al-Atheer Publishing House, p. 29.

2- Ar, Starr Joyce and Stoll, Daniel C., 1995, American Policy Towards Water Resources in the Middle East, translated by Muhammad Al-Faqir, 1st ed., Beirut, Arab Foundation, p. 6.

3- Ismail, Suleiman Abdullah, 2004, The Water Policy of the Tigris and Euphrates Basin Countries and its Implications for the Kurdish Question, Sulaymaniyah, Kurdistan Center for Strategic Studies. 4- Al-Sabawi, Awni Abdul Rahman, 1997, Israel and Turkish Water Projects: The Future of Arab Water Neighborhoods, First Edition, Strategic Studies, Issue (10), Emirates Center for Strategic Studies and Research, n.p., p. 16.

5- Al-Fartousi, Khalid Qati', The Mesopotamian Buffalo: Identity and Economy, in The Marshes of Iraq: Three Studies in Environment, Animals, and Tourism, edited by Abdul Ali Al-Khaffaf, Hussein Alawi Al-Ziyadi, and Khalid Qati' Al-Fartousi, 1st Edition, Lebanon, Al-Rafidain Center for Dialogue, 2019, p. 55.

6- Al-Maw'id, Hamad Saeed, 1990, The Water War in the Middle East, 1st Edition, Damascus, Dar Kanaan, p. 159. 7- Al-Nuaimi, Ahmed Nouri, Iraqi-Turkish Relations: Reality and Future, Amman, Dar Wahran, n.d.

8- Jadie, Yahya Hassan, 2023, The Impact of Turkish and Iranian Water Projects in the Tigris and Euphrates Basin on Iraq's Water Rights under International Law, Erbil, Hatrik Publishing and Distribution.

9- Damashqiyah, Ghassan, 1994, The Water Crisis and Conflict in the Arab Region, 1st ed., Damascus, Al-Ahali, pp. 28-30.

10- Rashid, Dr. Abdul Latif Jamal, 2017, Water Resources in Iraq, 1st ed., Bira Mird Press, Sulaymaniyah, p. 36.

11- Radwan, Walid, 2006, The Water Problem between Syria and Turkey, 1st ed., Beirut, Publications Distribution and Publishing Company, p. 83. 12- Khaddam, Munther, (2003), Water Security - Reality and Challenges, Beirut, Center for Arab Unity Studies, p. 177.

13- Adel, Hassan, 2021, The Water Crisis in Iraq: A Vision for Resolving Problems Between Neighboring Countries, Al-Bayan Center for Studies and Planning, Baghdad, p. 7.

14- Alian, Mahmoud Alian, 2014, Arab Water from the Nile to the Euphrates: Challenges and Surrounding Dangers, 1st ed., Beirut, Center for Arab Unity Studies, p. 130.

15- Muhammad, Dalia Ismail (2006). Water and International Relations: A Study of the Impact of the Water Crisis on the Nature and Pattern of Arab-Turkish Relations, Cairo, Madbouli Library, p. 34. 16- Muhammad, Arabi Ladmi, 2017, The Transformation in Turkish Foreign Policy towards Iraq, Syria, and the Palestinian Question 1990-2010, 1st ed., Berlin, Germany, Arab Democratic Center for Strategic, Political, and Economic Studies, p. 33.

17- Mukhaimer, Samer, Hijazi, Khaled, The Water Crisis in the Arab Region: Facts and Alternatives, Alam Al-Ma'rifah, Kuwait, 1996, p. 76.

18- Mansour, Abdel Aziz, Shehata, 2000, The Water Issue in Syrian Policy towards Turkey, Center for Arab Unity Studies, 1st ed., Beirut, p. 168.

19- Michael Klare, "Wars for Resources," Arab Book House, Beirut, 1st ed., 2002, p. 201.

Books in Kurdish:
1- Al-Zamiri, Imad, 2015, Turkey and the Middle East, and: Shanaz Ramzi Hirani, vol. 1, Sulaimani, Chabamani Ganj.
2- Naqshbandi, Azad Mohammed Amin, 2003, GAP Project and its Impact on the Region and Kurdistan, Erbil, Salahaddin University.
3- Yıldız, Karim, 2018, Syrian Kurds a Forgotten Nation, translated by Arslan Hassan, Sulaimani, Hamdi Publishing House.
Theses and Letters:

1- Al-Dujaili, Jaafar Baqir, 2011, Water and Food Security in the Arab Mashreq Countries, Journal of Administration and Economics, 34th Year - Issue 90, p. 9.

2- Al-Khazraji, Hamad Jassim, 2019, Variables Affecting Relations between the Republic of Iraq and the Republic of Turkey, Center for Strategic Studies - University of Karbala.

3- Al-Zuhairi, Falah Khalaf Kadhim, Water Issues and Prospects for Iraqi-Turkish Relations After the Liberation of Mosul, Root Journal of Educational and Social Sciences, Reis Academy - Turkey, Part 5, Issue 8, 2018, p. 1193.

4- Al-Asadi, Tamara Kadhim, Turkish Water Policy towards Iraq for the Period 2000-2020, Arab Democratic Center, 2021, pp. 6-9. 5- Al-Qadi, Ali Jabbar Kreidi and Dhaidan Ghadhban, "The Environmental Impacts of Projects in Neighboring Countries in Light of the Principle of Good Neighborliness," Basra Studies Journal, 19th Year, Issue 65, December 2024, p. 162.

6- Al-Ansari, Nazir, 2016, "Policies Related to Water Resources in Iraq," Baghdad, Al-Bayan Center for Studies and Planning Studies Series, Issue 6, p. 53.

7- Al-Abbasi, Rayan Dhunoun Mahmoud, "The Economic and Environmental Impacts of the Southeastern Anatolia Project on Syria and Iraq," University of Mosul, Center for Regional Studies, Volume 2, Issue 4, December 31, 2005, p. 7. 8- Al-Majzoub, Tariq, Current Arab-Turkish Relations (Arab-Turkish Cooperation in Infrastructure Projects: Water and Electricity), Al-Mustaqbal Al-Arabi Magazine, Issue 188, October 1994, Beirut, p. 88.

9- Al-Mazghabi, Fayez, "Arab Water for the Zionist Entity via a Turkish Pipeline," Al-Tali'ah Al-Arabiyah Magazine, Cyprus, Issue 218, July 1987, p. 17.

10- Al-Naseh, Ahmed Kamel Hassan, 2009, The Impact of Turkish Water Policy on Agricultural Development in Iraq for the Period 1990-2006, Journal of Economic and Administrative Sciences - University of Baghdad, Volume 15, Issue 53, p. 175. 11- Al-Yassiri, Fadhil Hassan Katafa, The Water Variable in Spatial Relations between Iraq and Neighboring Countries (Syria - Turkey), Karbala University Scientific Journal - Volume Fourteen - Issue One / Humanities / 2016, p. 100

12- Taghouj, Raad Khalid, The Water Variable in the Turkish Strategy: The Conflict over the Tigris and Euphrates Rivers, accessed 2025/11/22, Al-Hiwar Al-Mutamaddin, 2016/5/19, https://m.ahewar.org/s.asp?aid=517571&r=0

13- Hamed Obeid Haddad, Turkish Water Projects in the Tigris and Euphrates Basins: Objectives and Intentions, Journal of Economic and Administrative Sciences, Volume (18), Issue (65), (Palestine: National Research Center, 2012), p. 277. 14- Hussein, Mustafa Jassim and Hikmat, Salwa Ghazanfar, "Challenges to Iraqi Water Security," International Political Journal, Issue 54, May 18, 2023, p. 60.

15- Hassan, Kamal Abdullah, 2016, "Turkey's Water Strategy at the Beginning of the 21st Century," Volume 5, Issue 16, Journal of Law for Legal and Political Sciences, Kirkuk University, p. 655.

17- Shaaban, Ismail and Marshaha, Mahmoud, et al., "Turkish Water Projects on the Euphrates River and Their Impact on Syria," Tishreen University Journal for Studies and Scientific Research, Volume 29, Issue 4, p. 120. 18- Salman Khalid Jawad, "The Impact of Neighboring Countries' Policies on the Future of Water Resources in Iraq," Journal of the College of Basic Education for Educational and Human Sciences, University of Babylon, Issue 36, December 2017, pp. 724-725.

19- Saadoun, Hadi Faisal, "Iraqi Water Security and its Impact on State Power (A Geographical Study)," Bayt al-Hikma Journal, College of Education for Women, Issue 28, Year 12, Part 4, 2025, p. 528.

20- Saleh, Shaima Turkan, "Iraqi Water Security: A Study of Rights and Possible Solutions," Political Issues Journal, Issue 74, September 31, 2023, p. 153. 21- Subhi, Farouk Subhi, Turkey's Water Policy towards Iraq and its Impact on the Development of Bilateral Relations, Journal of the College of Law for Legal and Political Sciences - Kirkuk University, Volume 4, Issue 13, 2015, p. 498.

22- Zahir, Saadoun Shallal, Hamid Alia Mu'ta, and others, 2012, The Impact of Turkish Water Policy on the Scarcity of Iraqi Surface Water, Journal of Geographical Research, University of Kufa, Issue 15, p. 401.

23- Adel, Hassan, 2021, The Water Crisis in Iraq: A Vision for Resolving Problems between Neighboring Countries, Al-Bayan Center for Studies and Planning, Baghdad, p. 7. 24- Abdul Qadir, Badia Suleiman, Turkish Water Projects on the Euphrates River and Their Negative Impact on Iraq

and Syria, Journal of Political Science - Tikrit University, Issue 16, 2019, p. 238.

25- Abdul, Salam Salem, Turkish Water Policy and Its Impact on Food Security in Iraq, Kufa Journal of Arts, Volume 1, Issue 26, March 2016, p. 394.

26- Abdullah, Ali Yassin, Modern Trends in Water Strategy between Iraq, Syria, and Turkey, Diyala Journal, Issue 38, 2009, p. 425.

27- Abdullah, Ali Abdul Hussein, Lost Opportunities for Iraq in the Tigris and Euphrates Waters, Journal of Politics and International Affairs, Issue 30, Al-Mustansiriya University, College of Political Science, p. 48.

28- Alaa Jabbar Ahmed and Khudair Ibrahim Salman, "Turkish-Syrian Water Policies and Their Impact on the Water Situation in Iraq," *Political and International Journal*, Issue 18, College of Political Science, Al-Mustansiriya University, 2011, p. 365.

29- Ali, Salim Katea, 2024, "Turkey's Water Policy and Its Repercussions on Iraqi National Security," *International Studies Journal*, Issue 99, p. 17.

30- Laajal, Laila and Azroual, Youssef, "Turkish-Iraqi Water Relations: Between Conflict and Cooperation," *Algerian Journal of Security and Development*, Volume 11, Issue 2, 2022, p. 171.

31- Musleh, Hassan Ali, "A Study of the Impact of the Water Crisis in Light of Climate Change and Its Reflection on the Nature and Pattern of Iraqi-Turkish Relations," *Tikrit University Journal of Human Sciences*, Volume 29, Issue 12, Part 2, 2022, p. 168.

32- Mankhi, Saadia Akoul and Al-Ghurairi, Abdul Abbas Fadhih, "The Impact of Water Policies of Neighboring Countries on the Water and Agricultural Environment in Iraq," Journal of Arts - University of Baghdad, Issue 114.

33- Naji, Sarah Hamed, "Turkey's Water Policy towards Iraq after 2014, 2025," Journal of International Studies, Issue 99, p. 681.

34- Wahab, Amal, 2014, "International and Regional Policy of Shared Waters: A Case Study of the Turkish Ilisu," Journal of the College of

Law for Legal and Political Sciences, University of Kirkuk, Volume 3, Issue 10, p. 245.

35- Huwaish, Karim Jijan, "Turkish Dams and Projects Constructed on the Euphrates River and Their Geostrategic Dimensions for Syria and Iraq," Journal of the University of Anbar for Human Sciences, Issue 1, 2011, p. 54. 36- Yassin, Bushra Ramadan, The Impact of Dams and Irrigation Projects in the Upper Tigris and Euphrates Rivers on the Iraqi Agricultural Environment, Journal of Arts of Basra, Issue 67, 2013, p. 126.

Newspapers:

1- Al-Alam Al-Youm Newspaper, Egypt, Issue 2974, November 1, 2000, p. 13.

2- Al-Wafd Newspaper, Egypt, Issue 4600, November 21, 1999.

2- Al-Ahram Al-Masaiyya Newspaper, Issue 3482, November 8, 2000.

Books in English:

1-Arda Bilgen ,2018, 1977'DEN 2017'YE GÜNEYDOĞU ANADOLU PROJESÍ (GAP): GAP'IN 40 YILI ÜZERİNE NİTEL VE ÇOK BOYUTLU BİR DEĞERLENDİRME, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, Cilt 73, No. 3 ,s. 815.

2- Alkhafaji , Hayder , 2018 ,Iraq's Water Crisis Challenges and Solutions , Al-Bayan Center for Planning and Studies Baghdad , p.7.

3- Brewda , Joseph," The Economic Development of Turkey is the key Peace," EIR, Vol. 26, No.: 16, April 16, 1999,p.50

4-Erhan, Selahattin, "The Social Structure in The GAP Region and its Evolution",water Res0urces Development ,vol.13,No.4., p. 515-516 .

YILDIZ, ÖZKAN, GAP İLLERİNDE SOSYAL VE EKONOMİK DÖNÜŞÜM, Gaziantep Üniversitesi i, Ege Academic, 2008, S 289 .

5-Balat , Mustafa ,” Southeastern Anatolia Project (GAP) of Turkey and Regional Development “Applications, ENERGY EXPLORATION & EXPLOITATION, Volume 21 Numbers 5 & 6.2003,p.393.

6-John Kolars, "The Hydro Imperative of Turkey Search for Energy", The Middle East Journal, Vol. 40, No.1, 1986, P.18.

7- Kolars, John F, Mitchell , William A, 1991, The Euphrates River and the Southeast Anatolia Development Project , United States of America , SOUTHERN ILLINOIS UNIVERSITY PRESS,. ,p.38.

8- Ozis, Unal," The Development Plan for the Lower. Euphrates Basin In Turkey", Natural Resources And Development, Institute for Co-Operation, Germany, Vol.:16, 1982, P. 77.

9MEDZINI , ARNON ,1994, THE EUPHRATES RIVER: AN ANALYSIS OF A SHARED RIVER SYSTEM IN THE MIDDLE EAST , SCHOOL OF ORIENTAL AND AFRICAN STUDIES- UNIVERSITY OF LONDON,p. 79 .

10-Qaraman M. Hasan IWA, Sarkawt Ghazi Salar, Durgeshree Raman, 2023 , When the law is unclear. challenges and opportunities for data and information exchange in the Tigris-Euphrates and Indus river basins, Official Journal of the World Water Council,vol.25,No.8,p.782.

11- www.gap.gov.tr//, South Eastern Anatolia Project / Englis /General Information:" History of South Eastern Anatolia Project (GAP)", p.1 .